नं: ५ - घ

काशिकावृत्ति व्याख्या
प्रथमोऽध्याय (खण्डितः)
पदमञ्जरी
पत्राणि ४२

(२)

नं० ५-घ

काशिकावृत्ति व्याख्या पदमञ्जरी

प्रथमोध्याय: खण्डित:

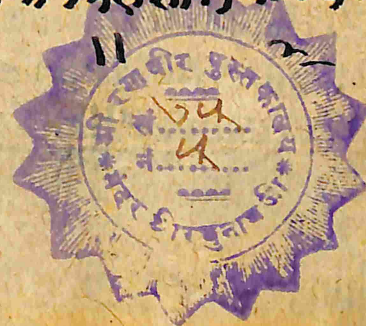
पत्राणि ८२

८२ पत्राणि

१
०/०

८

॥ रामेको॥ क्यच् इति क्यच्क्यङ्क्यषः इति। संज्ञान्तर्गत सम जेतस्य स्वरूप ग्रहणं न भवति। प्रयोजनाभावात्। न तावन्नम्येतत्र नलोपत्र नलोपः। प्रयोजनं
यदिपद त्वेऽप्रतिपदिकत्वात् तत्स्वंतमिसमुच्चयेत्वेवकिं पिविध्यर्थमेतन्न भवति नुक्तं ज्ञाप्यः सर्वे सुबंता द्विधीयन्त इति प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं पदत्वं
नार्थमेतेन नत्राह सिद्धे सतीति। नांतमेवेति। अत एव नांतमिसिवं तु विपरीत नियमो न भवति न ङि संबुद्ध्योः इति निषेधात्। वाच्यतीति तत्र पदत्वा
भावान्कुत्व जश्त्वे न भवतः। पितुर्गोः मान्याः नां तादिवकज भवति तान्वेभ्य इत्याहुः ते षां क्यङ्क्यषो रेव नियम स्याव र्तेऽप्रदर्शनीयं न यस्तती
त्याहे॥ ॥ सितिच॥ ॥ भवदीयइति पदत्वाज्जश्त्वं ऊर्णायुः इति पदसंज्ञया निरस्तत्वात् यस्येति लोपाभावः। एवमत्विपरत्वेऽगुणो न भवति
वकारोनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन भुवत् धारयतो मितो छेदसितत्वे मतुवर्थ इति भसंज्ञां बाधित्वा पदसंज्ञा भवति भुवद्वद्धः धारयवद्धाः॥ ॥ स्वादिषु
॥ नक्को॥ क्य इति क्यच् क्यङ्क्यषां ग्रहणं नांतं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति। अवराजीयति। काइराजायते। अघवर्म्मा
यति वर्म्मीयति सिद्धे तस्मात् नियमार्थः। नांतमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत्। वाच्यतीति मुच्यति। ॥ सितिच॥ पधिमसिति
कृत्यतितत्साप्युपुरस्तादपकर्षः। सितिप्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति। भवतष्ठक्छसौ। भवदीयः। ऊर्णायाः युस् ऊर्णायुः ऋत्वोरण
छंद सिप्रसाकृत्वियः॥ ॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥ स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनाद्यारभ्य ॥ २ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादिति॥ सप्तमीबहुवचनात् आरभ्य ग्रहणं न भवति। असर्वनामस्थान इति निषेधात्। पदिहि राजश्चितर
माद्वौ सर्वनामस्थाने सुबंत इति भाष्यात्। हंत्राप्य निषेधो भीष्मः स्यात् तत्रैवा सर्वनाम स्थान इति ब्रूयात्। अथ राजन्वानित्याद्रौ न
तवीनिनिषेध इति चेत्। न। लुमत्यालुस्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्। तसौमत्वर्थ इति पदसंज्ञाबाधनाय भसंज्ञा विधानाद्व॥ ॥
श्री रामचन्द्राय नमः॥ श्री राघवजी सहाय ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

का॰प॰१॥ आकच इतिप इ पुनः सप्तमीबहुवचनपर्यन्ताः एकविंशतिः प्रत्ययाः । घोनेन हस्तिकन्य स्हाणामेव कुर्यात् । अनुवर्त्तिष्येऽहं । असर्वनामस्थान इति अनेन सं

बंधात् सप्तम्या विपरिणामात् सिद्धं किमर्थं पुनराकचः प्रत्ययाः गृहीता एवं तास्तु बंतत्र हि तो स्तिः समर्थोऽधिकारात् स्वार्थिका अपि स्युः बंतारे वास्व

कालत ने षितिलिंगात् । तत्र च स्तु राजन् राजते स्माद् ओ अंतर्वर्त्तिन्या विभक्त्या स्तु वंत पदं इ मित्येव सिद्धं । सत्यं भसंज्ञार्थं त्वाकचः प्रत्ययाः गृहीताः । एजत्वमि

त्यादिषु स्तु वंत त्वे पि पदत्वाद् अनेन पद इत्वं पुक् मित्येषामुपन्यासः । एजानौ एजाना इति । अत्र पदत्वात् नलोपाभावः । एजेमत्र तु अपलक्षणी न निषेधो

न भवति न ङिः संबुध्योः ए लिंगान्ने तल्लिंगामुपपद्यते । हे चर्म्मन् इति नपुंसके लुमता लुप्ते सर्वनामस्थाने निषेधानाव इह सेव पदत्वमिति तत्रार्थं

वान् प्रतिषेधः एवं तर्हि नार्थं प्रसज्यः प्रजेस्मम् प्रतिषेधः । सर्वनामस्थाने नेति किं तर्हि पर्युदासो मं । पदस्य सर्वनामस्थाना इति सर्व

आकचः प्रत्ययाः घं तो स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । एजाभ्यां एजभिः एजत्वं ।

एजता । एजतरः । एजतमः । असर्वनामस्थान इति किं । एजानौ एजानः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नामस्थाने न विधिर्नमिति षेधः प्रदिकेन विभाषा प्रोति भवत्येव पूर्वं एव प्रा प्तोति । अथवा अनंत एषा भासि साप्रतिषिध्यते । कुत पुनरेत

त् अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा अथवा सर्वनामस्थान इत्यत्र पर्वी स पर्युदासः संबध्यते । तेन पदसंज्ञा हो पदसंज्ञा निषिध्यते । न हलाघ

विति एजेम्यादौ स्वादा विति वा हलुनितुं तं पदमिति वा भवत्येव । अथ कस्माच्छसा दिषु ति नोच्यते । एवं ह्य सर्वनामस्थान इति न वक्तव्यं भवति । उ

त्तरार्थं तु घपि न पुंसके भसंज्ञा प्रत्याख्यात ॥ नास्ती हलन्त्रामा भूत्समसंज्ञा विभाषा ङि श्यो ॥ ति वचनसामर्थ्याद् ईवीभसा पित्तल्लोपो भविष्यति

। तत्राप्यमप्ययं । प्रसेमाद् ओसां प्रति न वक्तव्यं भवति । अजत्वादेव सिद्धं इह तर्हि सुपदी ब्राह्मणकुलेर इति पदभावो न स्याद् भत्वात् स्वसा

मानिपक्षे ति नत्वा इहलोपः । सादि तियथाद्यासमेवास्तु ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१४३ यम॰

।यचिभं। पकारादारभ्य स्वादि। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति नद्यादिविधिः ।।गार्ग्य इत्यादौ भत्वाद्यस्येति लोपः। नभोऽङ्गिरो मनुषां वत्युपसं
ख्यानमिति। इदं अप्येते उपसंख्यानेष्वद्धो विषये इत्याह ऊः। नभ इवेति। तृतीयासमर्थादिवेति विधानात् तत्तुल्यार्थोपदर्शनमेतत्। नभसा तु
ल्यं वर्त्तत इति विग्रहः पदनिबंधनकार्यनिवृत्त्यर्थमेव चैषां भसंज्ञा विधीयते। न तु भत्वनिमित्तं कार्यं यथा स्यादिति। असंभवात्। नभ
स्वद् गिरस्वदिति अत्रापदत्वाद्रुत्वाभावात् मनुष्वदिति अत्र पदत्वे रुत्वं स्यात् न तु षत्वं अपदान्तस्येति वचनात्। वृषण्वसुः वृषणश्वः इति प

॥यचिभं॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति वर्त्तते। सर्वेणैव पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादोऽयं भसंज्ञा विधीयते। यकारादावजादौ च स्वादावसर्वनाम
स्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति। यकारादौ। गार्ग्यः वात्स्यः। अजादौ। दाक्षिः प्लाक्षिः। नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसं
ख्यानं। नभस्वत् नभस्वत्। अंगिरस्वत् अंगिरस्वत्। मनुष्वत् मनुष्वत्। वृषण्वस्वश्वयोः। वृषन्निति नकारान्तस्य वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति
वृषण्वसुः। वृषणश्वः। भप्रदेशाः भस्येत्येवमादयः॥ ॥तसौ मत्वर्थे॥ भमिति वर्त्तते। तकारान्तं सकारान्तं च शब्दरूपं मत्वर्थे प्र
त्यये परतो भसंज्ञं भवति। उदश्वित्वान् तद्घोषः। विद्युत्वान् बलाहकः। सकारान्तं। पयस्वी ॥ ॥ ॥ ॥

इत्येतत्पदान्तस्येति षेधाण्णत्वं न स्यात् नलोपश्च स्यात्॥ भत्वे पदलोपो न भवति। अनंगत्वात्। तसौ। मत्वर्थीयेनाहितसामान्याः प्रकृतेः
तकारसकाराभ्यां विशेषणेन तदंतविधिरित्याह। तकारांतमिति। मत्वर्थे प्रत्यये परत इत्यधिकारोऽयं समस्तेतनो र्थो [illegible] वर्ण्यः। तत्र प्रत्य
यो वर्त्तते तस्मिन्नित्यर्थः। अथवा समाधिकारेण मनुशब्देन साहचर्यात् तद्धितोत्पत्त्यर्थे मनुरर्थोपलक्षितस्मिन्नित्यर्थः। उदश्वित्वानिति
भत्वात् सदलाभावेन त्वं न भवति इह परं इति वत्वं उदकेन श्वेनश्वपतिवर्द्धते। उदश्वित्। किं पिउदश्विनो मत एस्यामिति निपातनात्। संप्र
सारणाभावः। संज्ञायामुदभावः। ॥ ॥ ॥

पयस्वीति। अस्मायामेधास्रजो विनिः। मत्वादुत्वाभावः। अर्थग्रहणं किमर्थं न मतावित्युच्येत स्वादिष्वितिवर्त्तते अधिकारणोऽसत्स्मो। मतोऽर्थेत्वाद्यपः
।कथं पुनः शब्देन मशब्दो वर्त्तते। असंभवाद्दृष्टेन निवृत्तास्यते यथैवं लभ्येत क्रं स्यात तत्तु न लभ्यं न हि सामान्याधिकरण्ये संभवतीत्येवमधि
करणं यथार्कं विज्ञातुं। तत्र स्वमतावेव स्वाद्दो स्यात पयस्वान्यशस्वानिति रुत्वं तु न स्यात। पयस्वी यशस्वीति। अतोऽर्थग्रहणं कर्त्तव्यं यथ
पिग्रहणं क्रियते मतुपि नमप्रोतितत्स्वार्थविशेषणत्वात्। सत्येऽर्थविशेषणं मतुप्विशेष्याकारेऽपि तत्रास्ति अस्मास्य स्त्रिनितिचम
महत्योऽर्थः सच विन्मादीनामिव मतुपोऽयं विशिष्टः यथा देवदत्तशालायामासीज्यास्त्राणा आनीयंतामिति उक्ते विशेषणभूतोऽपि देवदत्तः

पयस्वीति। तसाविति किं। तक्षवान्ग्रामः॥ ॥ अयस्मयादीनि छंदसि। अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छंदसि विषये साधूनि भवंति।
भपदसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते। अयस्मयं चर्म्म। अयस्मया नि पात्राणि। क्वचि
दुभयमपि भवति। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन। पदत्वात्कुत्वं। भत्वात्तज्वसेन भवति। छंदसीति किं। अयोमयं वर्म्म॥१०॥

सति ब्राह्मणे आनीयते यत्र तु पलस्याकारस्यासंभवः तत्रैवोपलक्षणस्य पर्यायो॥ तद्यथा चित्रगुरानीयतामिति न हि चित्रगवीनां चित्रा
गावः संति। अयस्मया पदसंज्ञा विधीयेत आनंतर्याद्भसंज्ञा विधीयेत आनंतर्याद्भसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं स्यात न पदसंज्ञा
न स्यात नाम पदसंज्ञायाः समावेशो न स्यात ततस्मात्साकं तमेव युक्तं विधातुमिति मत्वाह। अयस्मयादीनीत्यादि। साधुत्वे प्रकारविशे
षं दर्शयति। भपदसंज्ञाधिकारे इत्यादि। ह्यस्मुणयः। अयस्मयं इति अयस्मयं इति अमसोविकारः। द्व्यचश्छंदसीति मयट्॥१०॥

। बहुषु बहुवचनं विहितमिति। ननु तत एव विधेयविभक्तिनिर्दिष्टस्यापि प्राधान्यत्वादनुवाद्यत्वेननु विधेयत्वमिति भावः। बहुत्वसंख्यानुसृतविभक्तिनिर्दि
ष्टापि अप्राधान्याद्विधीयत इत्याह। तस्मान्नेनेति। इदं वा पदमनेन नग्ने येन दर्शितं। स्वादिविधिवाक्येन भिन्नमतत्वाभ्यां तत्रापि विधार्थ्येन नियमा
र्थमिति। यदाह बहुवचनं विहितमिति। बहुत्वसंख्यावाच्यत्वेन विधीयत इति वा। यदि पुनरेकवाक्यतया विशिष्टविधिः स्यात्तदा तरेत एव प्राप्नोति
विहितः नो तस्मादौ नो बहुवचनसंस्कृतपाद विधानमिति। किं वा येभ्यो निः सांख्येभ्यः स्वादयो न स्युः अतो भिन्नवाक्यत्वमेव युक्तं तत्रापि विधय
र्थ। इह केचिन्मन्यन्ते। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्माद्यात्मकः प्रातिपदिकार्थ इति। आदितः त्रिक इत्यन्ये। तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्वार्थः। स चा
नेकप्रकारः। स चानेकप्रकारः स्वरूपं जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं संबन्धश्चेति। डित्थो गौः शुक्लः पाचकः पचिः पुनरर्थं दण्डीति जात्यादिष्वपि
जात्यादिमात्रनिष्ठेषु स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तं अभिधानाभिधेयपोर्भेदाध्यासात् शब्दस्वरूपानुरक्तौ मिधीयते अस्यार्थ इति नाम अप्रयोगे

॥ बहुषु बहुवचनं॥ प्राक्प्रातिपदिकात्स्वादयः लस्य तिबादय इति सामान्येन बहुवचनं विहितं॥ ॥ ॥

इति वयं प्रतीति विशेषोऽभिधेयं स्वरूप अत्र हेतुर्वैयधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं च। तत्र जात्यादिवित्स्वरूपमपि शब्दत एव प्रतिपन्नमर्थ
स्य विशेषणं मन्यन्ते। उक्तं च आद्यन्तं श्राह कत्वं च देशक्तौ तेज सोपपद्यात एवं सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते इति नैव स्वरूपमपि ह्य
र्थ युज्यते शब्दस्य पत्र विश्रान्ति र्वाच्यं द्रव्यं तदिष्यते। पर्यनमानभूमि विमर्शः। स चानेकप्रकारं जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं स्वरूपमिति गौः
शुक्लः पाचको डित्थः तूष्णीमिभूयरति। लिङ्गं स्त्रीत्वादि संख्या एकत्वादि कर्मादि कर्मादयो वक्ष्यमाणाः कारकविशेषाः। नहि द्वितीयं द
र्शनं शक्तिकारेण श्रितं। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि शब्दार्थनिश्चयः। यस्मात् शब्दस्यान्वये योऽर्थः प्रतीयते तदन्वये तद्व्यतिरेके व्यतिरिच्यते स तस्या
र्थः। वृक्षः वृक्षौ वृक्षाः इत्यादौ च तत्र द्वचनाच्ये सामान्यतः प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते सत्त्व पिण्ड कारकं च येतेनमस्यामहे वचनार्थः
संख्येति॥ ए म ए म ए म ए ॥ ॥ ॥

तथा ह्युक्तं वृत्तेणाहस्यपेमाद्यो तत्तत्रिकान्वयेस्य कर्म्मादिः प्रतीयते। व्यक्तिके चव्यतिरिच्यते तेन न मन्यामहे त्रिकार्थः कर्मादिति। यद्यपि च पयो
दधि मधिमाद्यावन्तरेणाव वचनमन्तरेण त्रिकं सोर्थः प्रतीयते। नैतावता विभक्त्यर्थत्वं हीयते न हि पवनेन हिमादिमन्तरेणापि तिङः कृत्तस्यिं
ख्या च प्रतीयते तथापि नैतावता सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्वं युक्तं न हि भिदृच्छिदिमादौ अन्तरेणापि प्रत्ययं कर्त्ता प्रतीयत इति भेत्तेमादावपि कर्त्ता प्रकृ
त्यर्थो भवति। तदेवं त्रिक एव प्रातिपदिकार्थः। धातोस्तु किं पेयवाक्येति अस्त्यस्मा लिङ्गमि इष्टार्थत्वात्तस्यार्थे किं क एव ज्ञमादि बहुवचनस्या
तन बहुत्वस्य ग्रहणं तं संख्यावाच्यत्वेन विधीयते। सूत्रेष्वन्तरेणापि भावप्रत्ययं भावप्रधानो निर्देशः। बहुत्वमर्थः। आक्षेपात्तस्य बहु
त्वस्य गुणे आरोपात् बहुष्विति बहुवचनं। आरोपस्य प्रयोजनं ताद्धर्म्यात् संख्यानूपस्य बहुत्वस्य ग्रहणं यथा स्यादनन्ते नैकार्थेपि वै पुंस्त्व

न स्यादनेन बहुत्वसंख्यावाच्यत्वेन विधीयते। बहुषु बहुवचनं भवति बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत्। कर्म्मादयोऽप्यपरे
विभक्तीनामर्था वाच्यास्तदीये बहुत्वे बहुवचनं। कर्म्मादिषु बहुवचनमित्यर्थमपरे लक्षणाः पठन्ति॥ ॥११॥ ॥

हुवचनस्य वाच्यं न भवति। बहुरोदन इति केचित् मन्यन्ते संख्या कर्मादयस्तु परास्य समन्विताः प्रकृत्यर्थेन वान्विता विभक्तिरेभिधीयते।
त्वान्न प्रश्नकोर्थः। वृक्षा बहवो वृक्षाः कर्म्मेति ननु कर्मभूता वृक्षा बहव इति नापि बहवः कर्म्मेति एवं एकवचनेपि पशुना
यजेतेति पशुरेकः पशुः करणमित्यर्थः। तत्तु करणीभूतः पशुरेक इति नाप्येकः पशुः करणमिति। कारणत्वैकत्वयोर्युगपदभिधानादिति
तान्विशेषकरीति कर्म्मादिपरत्वादि। तदीये बहुत्व इति कर्मादिगतमेव बहुत्वं बहुवचनस्य वाच्यं न तु केवलप्रातिपदिकार्थगतमित्यर्थः। प्रकृ
त्यर्थगतमेव बहुत्वं वाच्यं वृक्षशब्दस्याव पर्यायवाच्यो न त्वेव पदार्थ इति द्रव्यपदार्थपक्षे तावत् रक्षपस्येति मूलस्कन्धफलपलाशादीनां बहुत्वेपि
तेषामनभिधेयत्वाद्बहुवचनाभावः आकृतिपक्षोपपन्नस्य सत्त्वे तदाधारगतं बहुत्वमाश्रीयते॥ ॥११॥ ॥ ॥

।नत्वबहुषु व्याप्तं भिन्नवाक्यतया विधिरित्युक्तं प्रयोजनमाह यत्र वेत्यादि। भाष्ये तु पंचकपक्षो गीकारेण नियमपक्ष एव स्थापितः तत्र ह्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे इति स्वार्थेपि प्रसक्ते द्विवचनं बहुत्वेपि इति च। तस्मात् अपि स्वार्थता। तत्राप्ययं नियमः। बहुषु बहुवचनमेव द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने एव वेति स्वं कर्म्मणि द्वितीयेत्यादावपि कर्म्मणि द्वितीयैवेति एवमादिकोर्थनियमो वेदितव्यः। एवं हि प्रत्यया नाम नियतार्थाः संख्याभ्योति कारके प्रत्यये प्यस्वार्थ्यः सिध्यति। अथवा अस्य यनियमः। बहुष्वेव बहुवचनं द्व्येकयोरेव द्विवचनैकवचने तुल्यजातीयस्य च नियमे न त्वाह इति बहुष्वेव बहुवचनेन द्व्येकयोः एकस्मिन्नेवैकवचनं न संख्यान्तरे द्वयोरेव द्विवचनं न संख्यान्तरे इति स्वं कर्म्मण्येव द्वितीया न कारकान्तरे इति एवमपि प्रत्ययेभ्यः स्वार्थः सिध्यति। द्व्येकयोः। द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दः संख्यावाची। अयमपि भावप्रधानो निर्देशः। अत एव द्व्येकयोरिति द्विवचनं

॥यत्र च संख्या संभवति तत्रायमुपदेशः। अथ येभ्यः कृत्तिः संख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विधीयन्त एव॥ ॥द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने॥ ॥द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः। एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानं। द्वित्वे द्विवचनं भवति। एकत्वे एकवचनं भवति। ब्राह्मणौ पचतः। ब्राह्मणः पचति॥ ॥कारके॥ कारक इति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते। कारकग्रहणमधिकारो वेदितव्यः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारक इत्येवं तद्वेदितव्यं॥१२॥ ॥ ॥

तदाह द्वित्वैकत्वयोरिति एतदमीत्यादिना अस्यापि विधयस्तं दर्शयति। कथं तर्हि सामान्यविहितयोरिति वचनं यावता नियमार्थत्वे एतद्भवति उच्यते साधारणमयमपि सामान्यशब्दः स तं संख्याभिः संख्यासाधारण्येन विहितयोरित्यर्थः। अर्थाभिधानमिति। अर्थो वाच्योभिधीयते कथ्यते येन तदर्थाभिधानं द्व्येकयोरित्यत्र संख्याया अल्पीयस्त्वादेकशब्दस्य पूर्वनिपातो स्मादेव निपातनान्न भवति। संख्येयवचने त्वेवापि द्व्यल्पकमल्पीयस्त्वमित्यस्य॥ ॥कारके अधिकारोनेकप्रकारः संज्ञाविशेषणं स्थानी प्रकृतिर्निमित्तमादेश इति यथा यः शेषे पूर्वपदयोः धातोरार्द्धधातुके इत्यादिः। तदिह विधेयानिर्देशात् स्वरितत्वाद्वाधिकारोऽस्तीति प्रकारमाह कारक इति विशेषणं अधिक्रियत इति तावत्संज्ञात्वेनाधिकारसंज्ञाया भावमनत्वात् सम्यगनुपपत्तेः॥ ॥

का०प०१२ १४६

अथ संज्ञानुरूपः प्रथमानिर्देश एव कस्मान्न कृतः पुंस्त्वे चैतत्कारकसंज्ञाद्वन्द्वेषु वक्ष्यमाणानामपादानादीनामनेन ग्रहणे सिद्धत्वात् अन्यथा नरसम्प्र
योगीतिकारकशेषस्यापि प्रसंगात्। उच्यते। संज्ञापक्षे अपायापेक्षत्वं कारकत्वं भवति अपादानं संज्ञं त्वेतत्पयमर्थे भवति। एवमन्यत्रा
पि तत्र कारकापादानसंज्ञयोर्युगपद्विधानात् परस्परं निमित्तनिमित्तिभावात् कारकस्यापि ध्यापायसूत्रस्यापादानसंज्ञा प्राप्नोति वि
शेषणाधिकारे तु कारकेषु मध्ये अपायापेक्षत्वं कारकमित्यर्थो लभ्यते निर्द्धारणे सजातीयविषयत्वादिति ध्यापायसूत्रस्य न प्राप्नोति
। अतो विशेषणानुरूप एव निर्देशः। ननु संज्ञानुरूपः। कारकसंज्ञानु अन्वर्थत्वात् ध्यापायसूत्रस्य न प्राप्नोति। अतो विशेषणानुरूप एव
निर्देशः। ननु संज्ञानुरूपः। कारकसंज्ञानु अन्वर्थत्वात् ध्यापायसूत्रस्य न भवति किंच कारकसंज्ञानु अन्वर्थत्वात् ध्यापायसूत्रस्य न भवति किं
च कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति तत्र संज्ञे परस्मिन्न सम्भवाच्छ्रूयमाणायां तिकारकोपपदापि तिस्रोपेन स्यात्।
कारक इति निर्धारणे समीहामात्रापेक्षत्वेन कवचनं कारकशब्दोपमन्तिरएवलंतः करोतीति कारकमिति। अत्रत्वस्मन्मते संज्ञाशब्दो निमित्तप
र्यायः तत्र सर्वस्य ग्रहणे अपादानादिषु कारकशब्दो न प्रवर्त्तेत यथा कर्तृशब्दः। तेषामस्वतन्त्रत्वात् स्वतन्त्रस्यैवापत्तेः कर्तृसंज्ञाप्रसज्येत। नैषदोषः
र्वमेव खलु कारकेषु यथायथं अवान्तरव्यापारान् निर्वर्त्तयत्सु प्रधानक्रियायां उपयुज्यते। सकलकारकजन्या फलभूता विक्लित्यादिरूपक्रिया प्रधान
क्रियापदवाच्या सामान्यभूता क्रिया प्रधाना क्रियायद्वाच्या सामान्यभूता क्रिया प्रधाना क्रियायाः फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय प्र
वर्तन्तेऽतो अतीपयफलजननारूपं तत्सर्वेष्वेव कारकेषु अविशिष्टं किंचित्खलु कारकं केनचित् खलु कारकं केनचिद्रूपेण फलं जनयतीति फल
जनना सर्वेषामभिन्नरूपा अवान्तरभेदविवक्षायां तु करणादिरूपोऽन्येषुः। न च वैशेषिकाणामिवास्माकमेका क्रिया नामैकत्र समवेता धात्व
र्थो हि क्रिया नपरिस्पन्दरूपा धात्वनुभाव्यस्तकलकारकानुपाय्योर्नादिफलावच्छेदेन एकीकृतो व्यापारोऽभिधीयते। तस्यामेकस्यां प्रधानक्रिया
यामुपयोऽपयायथमवान्तरव्यापारमुखेन। तथाथात्रापादानस्यावधिभावो यामनंगपायः संप्रदानस्य प्रेरणानुमननादि निराकरणं नि
करणस्य काष्ठादेर्ज्वलनादि। अधिकरणस्य संभवनधारणादिः। कर्म्मणो निर्वृत्त्यादिः। कर्तुः असिद्धरूपवाप्रयोजकस्य प्रेरणादि। नचैवं सति करणादी

१४६

।पथेवं कारकव्यपदेशोपि करणाद्यवस्थायां न स्यात् करणं कारकमिति अधिकारः सम्पत्तिः। कारकशब्दोपनीतं स्वातंत्र्यमवस्थात।। त विज्ञास्यते। अवस्थांतरे मतस्य तंत्रं तत्साधकतमं करणमिति कर्तुरेव नैकस्मात् प्रतिकं स्वातंत्र्यं तत्र कर्तृसंज्ञा।। ततः पाचो दिशो प दितं हि मुसलनिपतनेवस्थांतर।। तमेवस्था तं प्रत्येवं तर्हि करणाद्यवस्थायां निमित्तभावस्यानुपपत्तेर्भवति पथेवं कं दोषः प्रतिविधानमस्मिन् निमित्तपर्यायस्य ग्रहणमस्तीति मन्यमान आह कारकशब्दश्चेति। कस्य हेतुरिति सम्बन्धविषयोपि हेतुः कारकं स्यादिति अभिप्रायः।

॥ कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः कारकं हेतुरित्यनर्थान्तरम्। कस्य हेतुः। क्रियायाः। कक्षप्रतिकृतमपायेष्वपादानं। ग्रामादागच्छति। पर्वतादवरोहति। कारक इति किं। वृक्षस्य पर्णं पतति। कुड्यस्य मित्रः पतति। अकथितं च। अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति। माणवकं पन्थानं पृच्छति। कारक इति किं। माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति। कारकसंशब्दनेषु वाने नैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते॥१३॥

कारकशब्दोयं क्रियाहेतावेव प्रसिद्धः। तस्मात् क्रियाया इति। अनाश्रितव्यापारं निमित्तं हेतुः आश्रितव्यापारं कारकं उक्तं च द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति। अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते इति च। कथं न हि सर्वमुक्तं अनर्थान्तरमिति। न हि सामान्यविशेषवचनानामनर्थान्तरत्वाभावितं हेतुः सामान्यशब्दोपि अपि सामर्थ्यात् करणादिना विशेषेण नियमं प्रयोक्तव्यम्॥ श्रीरामचन्द्राय नमः॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणं॥ ॥ ॥ ॥

का॰ प॰ ६॰ १३
१४७

वृक्षस्य पर्णं पतततीति पर्णविशेषणत्वेनात्र वृक्षो विवक्षितो न त्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसंज्ञा न भवति नयापस्यापि विवक्षितत्वात् ।
सति सम्बन्धे षष्ठीति न्यायो भवति। नाप्यपादानत्वात्र वृक्षो वाधित्वेन विवक्षितः। तथाहि वृक्षमजहत्यपि पर्णे वृक्षस्य पर्णं पततीति भवति।
भयोगात्र महावृक्षः छिन्नः पततीति। तमं अत एवास्मिन्नमः सन्नाहा माणवकस्य पितरमिति अत्र पितुः संबंधित्वेन माणवको विव
क्षितः न सम्प्रक्रियांप्रति निमित्तत्वेनेति कर्मसंज्ञा न भवति। अस्तु तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् शेषलक्षणा तु षष्ठी अक
थितेषु स्वादिषु गणनाच्छातः पुरुष इत्यादौ सावकाश्याप्युक्तं हि विशेषणमिदं क्रवादीनां न संज्ञा कारका इत्यत्र भूतमो रेवाधिपीसा
दीपकारकशब्दः संशब्द्यते तत्रापादानादीनां वृक्षमाणानां षणामेव ग्रहणमित्यतेन तत्र सिद्धत्ति संज्ञापत्तेनु न दोषः संज्ञा
वर्तमाना सेतिनं प्रसत्यापपत्ति। स्यादेतत्तत् मदेशोषपि क्रिया निमित्तपर्यायस्य कारकत्वसोपादानेत्वनिमित्तमपादानं नि
येवेति तत्र हतरसम्प्रणोनीसादौ कारकशेषस्य संभवादिति अत आह कारकसंशब्दनेषु वेतिकारकग्रहणं प्रदेशेषु सर्वत्र
स्यात्ते नाधिकारएव गतिर्भवतीति भावः॥ १३॥

१४७

राम॰

॥ध्रुवं॥ ध्रुवमिति ध्रु गतिस्थैर्ययोरिति तस्मात्कुटादेः पचाद्यचि कृतरूपं अपायेतु ध्रुवस्थैर्ये इति पठन्ति। तेषामिगुपधलक्षणः कप्रत्ययः। अपायो विश्लेषो
विभागस्तद्धेतुभूतश्च गतिविशेषो वधिरपेक्षः तत्र विभागस्य द्विष्ठत्वात् न केवलमपयन्नेव तेन युक्तः। किं तर्हि यतोपैति सोपि युक्त एवेत्याह
।ध्रुवं पदं पायपुक्तमिति। कथं पुनः स्वस्मीनिर्दिष्टो व्यपायमयुक्तमितिभ्रमितिपर्यं महीतत्राह अपायेसाध्य इति। साध्य इति। साध्यत्वेन विषयत्वान्
सामार्थ्यलक्ष्याम्भोयोग इति भावः। ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते ध्रुवमसमृद्धमिति इह तद्व्यपायेन विशेष्यते अपायेपर। ध्रुवमिति ननु सावधिकमि
तितत्वापाये ध्रुवं उच्यते पदं स्यपेनना विश्यते उपयुज्यते धापाथे तत्त्वापाये ध्रुवधिभूतमिति आह परस्वधिभूतमिति। एवं तसार्थान् हीनो ध्या
सजितिः धावतः पतितस्य तस्मादौ तत्तपि क्रिमोत्तरावेशात्चलत्वेतन्न द्वानादिक्रियानावेशात्तन्निमित्तमपायं प्रत्यौदासीन्यादस्त्येव ध्रुवत्वमितिभ

॥ध्रुवमपायेऽपादानं॥ ॥ध्रुवं पदं स्यापयुक्तं अपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकं अपादानसंज्ञं भवति। ग्रामादागच्छति।
पर्वतादवरोहति॥ सार्थाद्धीनो॥ रथात्पतितः॥ ॥ श्रीएमवद्धायानमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वमेवसंज्ञा। उक्तं च अपायेपदुदासीनं चलं वा यदि वाचलं। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते इति। पततः पतितस्तस्याप्यपरमत्याता
पेक्षमाश्रौव्यमेव तथा हि पततो ध्रुव एवाश्वो पृष्ठादश्वात्पततामाहो। तस्मात्श्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते। इहतु परस्परस्मान्मेषा
वपसर्पत इति मेषयोः तर क्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्। इति द्विना तवधिना नोपाप
इति कथ्यते तु गुरुक्षेति तत्संश्लेषपूर्वके। विश्लेषो पापः एचान्तरानाति बुद्धिपरिकल्पितत्वको गौणः न च मुख्योस्तं भवति। गौणस्य ग्रहणं पुक्तं।
अत एव भीत्रार्थानामित्यादेरणं भइतिवाक्यकारणाभिप्रायः। अन्न वका कुक्षौ एवत्वात् तषष्ठी माभूदिति नरस्त्वम्पाणो तीयष्याप्रत्याख्यानं तस्य सा
धकतममितितमग्रहणे लिंगांका। कस्मकारणे पश्यात् भवमेव साधकतममिति ॥ ॥

का॰ ११-१२ तदिहाधर्माज्जुगुप्सत इत्यादौ जुगुप्सादिः परिवर्जिकायां निरस्तो जुगुप्सादीनां हन्ति। इति स्थिते य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखहेतु
१५८ रयमधर्मो नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या तं प्राप्नोति मा प्रवर्त्तत ततो निवर्त्तते धर्मात्प्रमाद्यति धर्मो न्नुद्यतीति। य एष नास्तिकः पुरुषः स पश्यति ना
नेन धर्मेण किंचित्साध्यते नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या तं प्राप्नोति मा प्रवर्त्तत ततो निवर्त्तते तत्र ध्रुवमपायः समेत्य सिद्धमिति। तच्चोक्तम्। निर्दिष्टविषयं
किंचिदुपात्तविषयं तथा। अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमुच्यते। यत्र धातुनापायलक्षणः संज्ञाविषयो निर्दिश्यते। यथा ग्रामादागच्छती
ति तन्निर्दिष्टविषयं यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गत्वार्थमाह यथा वलाहकाद्विद्योतते विद्युदिति। अत्र हि निःसरणाङ्गविद्योतने विद्यु
न्निर्वर्त्तते। वलाहकान्निःसृत्य विद्योतत इत्येवं कुसूलात्पचतीत्यत्रादानाङ्गे पाके पचिर्वर्त्तते कुसूलादादाय पचतीति तदुपात्तविषयं अपे

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं। अधर्माज्जुगुप्सते। अधर्माद्विरमति। धर्मात्प्रमाद्यति। अपादानप्रदेशाः अपादानेपं
ध्रुवमीत्येवमादयः॥ ॥१४॥ ॥ ॥

क्षितक्रियं तु यत्र क्रिया न श्रूयते प्रमाणान्तरेणानुप्रतीयते यथा सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति। सोपितदेवमत्र सिद्धमा
गमनुपजीव्याह पाटलिपुत्रादिति ध्रुवग्रहणं किमर्थमागाच्छतीति शकटेन अत्र शकटस्य मा भूत् अध्रुवे क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहणे इहक
स्मान्न भवति धावतोऽश्वात्पतितीति अत्र हि शकटापायं प्रति अवधिभावे नैव ध्रुवः साधकतमत्वात्करणसंज्ञा
भविष्यतीत्येवमक्रियमाणेऽपि शकटस्यैव भविष्यति। एवं तर्हि संज्ञान्तरविषये सर्वत्र स्तस्य पतन्तं पततीत्यत्र तु अपायस्याविवक्षितत्वाद्यका एक
स्मान्न भविष्यति संज्ञेति निर्देशार्थं तु नहि कारक इति सत्संज्ञे तेन शाकं संज्ञे निर्दिष्टं सिद्धं तु निर्दिश्यमानसंज्ञानिवृत्त्यर्थं विषये युक्ताकेषु १५८
न ध्येयकारकं संज्ञान्तरे सा विषयप्रदाना मिति तदेवं ध्रुवग्रहणं चित्प्रयोजनं॥ १५॥ ॥ ॥ ॥ ६०

।।भीत्रार्थानां भयं भीः त्राणं त्राः तत्पदादिवास्त्रवीकिप् । भीत्रौ अर्थौ येषां ते भीत्रार्थाः षष्ठी प्रयोगापेक्षया कारकापेक्षा वेत्याह विभेत्यर्था
नामित्यादि । अत्र बिभेतित्रायतिशब्दौ तदर्थपरौ वर्त्तेते तदर्थापेक्षा भिन्नार्थत्वे । त्राणं बाधकेभ्यो रक्षणं बाधकाश्च भयहेतव इति त्रार्थानामपि भ
यहेतुः कारकं भवत्येव । चौरेभ्य इति चौरा एते भयबाधकाश्चौराः । क्वचित्त्रायतेरित्यपि पाठः तत्र सामर्थ्यकिं अपत्यापरिच्छत्रादिषु वा चुरादावदन्ताः पठ्यन्ते सर्वाः
भयमपादित्सया पासंश्लेषी पुजि तिषु विवाधके भामेन तस्मादेव नियातना दका प्रत्ययो लुकि च युक्तसाधते ततश्चुराः शील अस्येति रोरु
ते सर्वार्थो भवति बिभेतीति । निर्भीमयेन्तु हेत्वादि । उद्विजत इति विजी भयसंचलनयोः । तौदादिको नुदात्तेत् । आ एष रत्नत स्तेभ्यो ल्काहि

।।भीत्रार्थानां भयहेतुः।। बिभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यत्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । चौरेभ्यो बिभे
ति । चौरेभ्य उद्विजते । त्रायत्यर्थानां । चौरेभ्यस्त्रायते । चौरेभ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किं । अरण्ये त्रायते ॥ ॥ ॥ ॥

भ्यो भयं नारण्यात् । ननु च ध्रुवमित्यनुवर्त्तिष्यते न चारण्यमवधित्वेन विवक्षितं परत्वादधिकरणसंज्ञैव भविष्यति । सत्यं सर्वस्यैवापंच
पंचकः कथं भयादिहेतुविकायां निवृत्तौ भ्यादयो वर्त्तन्ते । विभेतीति कोर्थः । भीतो निवर्त्तत इत्यर्थः । त्रायत इति कोर्थः । चोरेभ्यो नाहृधाता
हेतूनां निवर्त्तयतीत्यर्थः । कथं तर्हि चौरमध्यवर्तिनि चौरेभ्यो बिभेतीति भयो गाः नत्मन्न निवर्त्ति रक्षितं अत्रापि भीत्या निवर्त्तितुमि
च्छतीत्यर्थो द्रष्टव्यः । तदेवं बुद्धिपरिकल्पितोपायमेषां सुधान्त्र विषयमिदमपादानमिति कृत्वा एवं योगोऽयं प्रपंचोऽस्ति किमर्थं प्रपंचेनु
योगेन ॥ श्रीरामजीवसहाय ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

का·प·६०१२
१४९

पराजेः। अत्र धातुपाठात्तस्य जीत्येतावन्मात्रस्यानुकरणं। ततः परा इत्यनेनाजिः पराजि इत्युत्तरपदलोपी समासः। ननु प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यधा
तुरितिप्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधादलुवंतमात्रसमासो न प्राप्नोतीति नाप्रतिषेधात्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः धातोर्नेति किं तर्हि पर्युदासो यं य
दन्यत् धातोरिति धातोर्न विधिर्न निषेधः एवमप्यायत्तदेशः प्राप्नोति पराजेश्छि इति निगुणो भविष्यतीति समुदायस्य वा समुदायो नुकरणं
कस्य समुदायस्य पयोः एवं अघ्यमभात पराजयते अत्र न प्राप्नोति न ह्यत्र पराजीति रूपमस्ति कृतं हि स्यात्। यत्र पराजिरूपमस्ति अध्या
यन्यात्पराजितः इति उदाहरणे पराजिर्न्नीभावे वर्त्तते। अध्येतुं क्लसतिग्लापतीत्यर्थः। अकर्मकश्चायमत्रार्थे तत्र यस्मात् प्राप्यांवचनं प्रत्युदाह
रणे त्वभिभवे वर्त्तते। विपराभ्यां जे रिमत्रार्थ इष्यते तस्मान्नस्य ग्रहणं। अपममपि सर्वं वः न्यूनीभाव पूर्वकं मानिरतोर ततो सिद्धं अध्ययनात्परा
जयते कोर्थः न्यूनी भावेन ग्लान्यातो निवर्त्तत इत्यर्थः। तेन प्रत्युदाहरणे परत्वात्कर्मसंज्ञा न विप्रतीति न चोदनीयं। वारणार्थेपितथा द्रोपमभ्य
भिप्रेत पर्यायः। अस्ति च क्रियाशब्दः आप्तुमिष्टमीप्सितमिति तत्र सूर्वग्रहणे यवानामाप्तीप्सितत्वं गावां च परकीयत्वं एवं स्यात्। न विपर्ययेन स
पराजेरसोढः॥ ॥ पराजेः सदर्थस्य जयतेः प्रयोगे यो सोढुं न शक्नोति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। अध्ययनात्पराजयते। असोढ इ
ति किं। शत्रून्पराजयते॥ वारणार्थानामीप्सितः॥ ॥ वारणार्था ये धातवस्तेषां प्रयोगे य ईप्सितोर्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति।
प्रवृत्तिविघातो वारणं। यवेभ्यो गां वारयति। यवेभ्यो गां निवर्त्तयति। ईप्सित इति किं। यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे १५ ॥ ॥
त्वस्येतदभिप्रेतः यवानामीप्सितत्वं परकीयत्वं वा गमयति तन्मात्रमस्य वाचा वाचे मात्राणां नान्या वा मी ईप्सिताः न चात्र विशेषः कृतः कर्तुरीप्सित इति
हि तर्हि न स्यात्। अगोमीत्यादिकं वायं पतिक्रूपाद धर्ममिति न चाग्निकूपोवा पितुर्वाचमात्रस्य नाभिप्रेतो किंपाशस्य तु ग्रहणो वा वर्जमात्रस्यांधार
मिना हि किंचपाकूपादेरप्यमानत्वा रहितसिध्येति। अंध यात्पयपन् अपिप्रांतर्जिता मिषति अप्रयानकृ ईप्सितस्य प्रवृत्तिः स्यात् यवेभ्यो गां वारयति
वास्ज आवरणो कुहरि। अथात्रावाम यादानं संज्ञा कस्मान्न भवति ईप्सिततमो यो ईप्सितो भवत्येव। यथा गुरुत्वमो पितृत्व पत्वात्कर्मसंज्ञा न भविष्यति।
कर्मसंज्ञाया अवकाशः पापाद्ये भ्यो न्यत्र अपादानसंज्ञायास्तु पचकत्तरि हितं ईप्सिततमस्यात्र यपसंज्ञो परत्वात् कर्मसंज्ञा। अपममपि पर्ववः अति हि
अपि तु द्वि वा किंतो पापः कथ्येपरस्पर पयं यदि गावः क्षेत्रे गच्छेयुः एवं सस्यविनाशः सस्यविनाशे अधर्मः स्वराजभयं च। स्वबुध्या पापान्निवर्त्तयति

१४९
एम०

॥ ॥ अन्तर्द्धौ। अन्तर्धिरिति तिरोधानं निमित्तात्कर्मसंयोगादिति सप्तमी। यथा हि वेतनेन धान्यं लुनातीत्यत्र वेतनस्य धान्येन योगो नास्ति तथेहापि दर्शन
मिच्छतीति द्रष्टुः कर्मणा अदर्शनेनान्तर्द्धेर्योगो नास्ति। अथवा दर्शनस्य यत्कर्म आत्मा आत्मनो ऽदर्शनमिच्छतीति नीतर्द्धेर्योगोऽस्ति यस्मैवा
दर्शनं तस्यैवान्तर्द्धिनिमित्तत्वेनैतदपि निमित्तात् षष्ठ्यते। कारणं प्रयोजनं वा कारणं चेत्ता अभिनवर्द्धः अन्तर्धिमापयतेऽति यस्यैव व्यतेनान्तेद्वत्ता अमिति
तस्मात्प्रयोजनस्यात्तत्र ग्रहणं यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति चर्मद्वीपि हननस्य प्रयोजनं तद्वदन्तर्द्धिर्दर्शनस्य कारणं अन्तर्हितः खल्वसौ
न दृश्यते तस्माद्धिषयस्य मन्येषामन्तप्रमीवायेनेति कर्त्री (ति) तीया न नुवा दर्शनमिच्छन्निर्नयोगात्क कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या भाव्यं अप्रयत्नाले

॥ अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति। यव धानमन्तर्द्धिः। अन्तर्द्धिनिमित्तं येनादर्शनं आत्मनः इच्छतीति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। उपा
ध्यायादन्तर्द्धत्ते उपाध्यायान्निलीयते मातामातुर्पाध्यायो द्राक्षीदिति निलीयते। अन्तर्द्धीति किं॥ ॥ ॥ ॥

कर्मण्येवेति नियमात्तृतीया भविष्यति कर्मत्वात्तदर्शनस्यात्मानः वा त्मनेरतिन ग्रयजेमाभ्याविपेनादर्शनमिच्छतीत्युक्ते कस्लेत्यपेक्षायां
आत्मनस्त्रियाम्यते। अन्तर्द्धिनिमित्तमिति। अन्तर्धिनाकारणेनेत्यर्थः। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा अथवा अ
द्वर्ध्वीहिः अदर्शनस्य समानाधिकरणं विशेषणं। कुत्रेनुपातो यित छत्रो यन्त्रो निलसंबंधाल्लभ्यत एवे त्याहृत त्कार कमिति। अन्त
र्द्धनरति तिरोभवतीत्यर्थः। निलीयतइति लीङ् श्लेषणे दैवादिकः॥ ॥ श्री एम एम ॥ ~ ॥ ॥

का० १।४।२९
१५०

चौरान्न दिदृक्षत इति। आत्मानं तेमा द्राक्षुरितीत्येवमर्थं ननुपात्तात्कर्मसंज्ञा भविष्यति। सत्यं। अयमपि यर्थः। कथं यस्मात्तयं पुपाध्यायः पश्येत्तत्क्षणं चैवमेव प्रणामसुपालम्भो वा भवेदिति तिस्त्र बुद्ध्या यं प्राप्य निवर्त्तते येनेत्यस्मिन्नसति अदर्शनमिच्छत। शिष्यस्यैव स्यात्। ध्रुवमित्यनुवर्त्तिष्यते एवं तर्हि सूत्रस्यावाचकत्वं मा भूत् अस्मत्तिहितस्मिन्नसतद्वै ध्रुवमपादानसंज्ञं भवति तद्वै ध्रुवमदर्शनमिच्छतीत्ययमर्थः स्यात् न च ध्रुवमिच्छतिप्रच्छेच्छाति न तद्ध्रुवमिति अवाचकं स्यात्। आख्या॥ नियमपूर्वकं विद्याग्रहणमिति तन्नैवोपयोगाशब्दस्तूरत्वात्। यथा तेषां मंत्राणामुपयोगो दशाहमधःशय्येति नियमो भित्त्वा वरणादिनु एतेष्वणे नाज्ञि किं पुनरत्र रिक्ता कं उताहो न पादिका। कंकमित्तं त्रामामो ति अकथितं चेति अथाकाङ्क्षं उपयोगग्रहणमनर्थकं आत्तत्काकं नसुपाध्यायात्र एतस्माण्यो केशिद्दन्तो विशेषः

चौरान्न दिदृक्षते। इच्छतिग्रहणं किं। अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्॥ ॥ आख्यातोपयोगे॥ ॥ आख्याता प्रतिपादयिता उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणं॥ उपयोगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। उपाध्यायादधीते। उपाध्यायादागमयति। उपयोग इति किं। नटस्य शृणोति॥ २९॥ ॥ ॥

अमत्ततो नियमात्। दुग्धादिपरिग्रहणेनान्तु कर्मसंज्ञा न भवति क्वचित्तु न स्याध्यायं शृणोतीत्ययं पकस्तकथां शृणोतीति पाठः तत्रापि नयादिनिमित्तं गाथादेः श्रवणं करोतीत्यर्थः ननु गाथादिविशेषणं नटादिः अकारकत्वप्रसङ्गात्। तत्रापि कः कथ्यापयो वाचयिता अयमपि प्रयोगः कथं उपाध्यायादिनिस्सरं तं शब्दं गृह्णातीति सूत्र एव आपायः इदं तर्हि प्रयोजनं उपयोग इति वृत्त्यामिन नटस्य माभूदिति। ननु नटस्य प्रत्ययावधित्वे शेषत्वे पेण विवक्षणात् षष्ठी भविष्यति यथा न मातापितृभ्रा भ्रामस्त्रीयादिति वक्तव्यन कर्मत्वे यमाषाणासतां सत्य एव विवक्षा नियमः सत्तकारणं प्रदर्शयति। उपयोगे अवधित्वं विवक्षयमन्यत्र शेषत्वमिति॥ ॥ २९॥ ॥ ॥ ॥

१५०
एम०

।जनिकर्त्तुः। जनेः कर्त्ता जनिकर्त्तेति कर्म्मणि षष्ठ्याः समासः अयमेव च निर्द्देशो ज्ञापयति कर्त्तरि चेति प्रतिषेधानित्य इति कः पुनरेतद्विज्ञायते आ
हा। जन्यर्थस्येति एतदुक्तं भवति। जनिशब्दो पमित्रजादिभ्य इति जने र्भावे इञ् तुमर्थाद्युक्तादितः जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। जन्यर्थवाचीन
श्चिकल्पितो धातुनिर्द्देश इति इत्तः प्रसङ्गः। गमहनेत्युपधालोपप्रसङ्गात्। नाप्यनुके नैकारेण धातोर्निर्द्देशः। शब्दात्मकस्य धातोः कर्त्तासंबं
धायोगात्। अथ यद्येकोशोऽसतः एवमपि धातुनिर्द्देशे तस्य प्रयोगात् न पर्यायस्य श्रोतव्यां तत्त्वं भावती तिरर्थग्रहणे तत्रापि भवतीति
मकृति। तस्य विवरणं कारणमिति उपादानकारणमित्यर्थः। अमेतु प्रकृतिग्रहणानुवृत्ते एवं प्रकृतिपरिग्रहे सिद्धे प्रकृतिग्रहणं कारणमात्रपरि
ग्रहार्थं वर्णयन्ति। अत एव च तात्र वृत्तिकारः कारणमिति न पुनरुपादानकारणमिति तेन पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यत्रापि भवतीति किं पुनः सतो जाय
ते उताहो नन्वसतः। जन्मवैयर्थ्यात् नापूर्वे जन्मनः प्राप्तो ऽसतः किं जन्मना अथैवमपि जन्मनः पूर्वं जायस्वेत्येव घटो जायेत नाप्यसतः असतः क
र्तृत्वायोगात् शशविषाणादेरपि जन्मप्रसङ्गात् तदुक्तमत्र पूर्वावस्थाम विजहत्सत्त्वं शब्दः कर्म्मणुत्तरं संमूर्च्छितदवार्थजिव्यत्पमानोऽभिधीयत
॥जनिकर्त्तुः प्रकृतिः। जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता। जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः तस्य या प्रकृतिः कारणं हेतुः। तदपादानसंज्ञं भवति
।शृङ्गाच्छरो जायते गोमयाद्वृश्चिको जायते॥ ॥भुवः प्रभवः। कर्त्तृ इति वर्त्तते। भवनं भूः। भवनमस्मादिति प्रभवः। भूकर्त्तुः प्र
भवो ऽपत्यस्य कारकमपादानसंज्ञं भवति। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। कश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति। प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः॥ ॥
इति एतत्त्वान्महतः रसत्रीपपादयिष्यामः। किं चास्माकमनेनदृष्टान्तेन अस्ति तावच्छृङ्गाच्छरो जायत इति प्रयोगः। स उपपादनीयः स तावदयमपि
प्रपञ्चः। लोके हि पयसो दध्यो जायत इति तत्ततोऽवच्छितीस्यते। लोकप्रसिद्ध्यनुसारेण शब्दप्रयोगः। अर्थतात्त्वं तु तथा भवतु मा वा। भुवः प्रभवः।
भवनं भूः। संपदादित्वात्क्विप्। अन्यापि प्रशब्दोऽस्त्येवमस्य। न हि केवलस्य भुवः सर्वस्य भवनेन योगः। किंतर्हि ह्योपसर्गस्य भवः कर्त्ता भवतस्यर्थस्य
कर्त्तेत्यर्थः। भुवो वा धातोः कर्त्ता कथं पुनर्धातोर्नमिकर्त्ता स्यात् धातुवैशब्दः शब्दे असंभवात्कार्थकार्यवित्तासतेन तदुपपत्तेर्भावेनकः विगततत्ता
वितस्तेति अशोक्ष्मत्यर्थः। प्रथमत उपलभ्यत इति उपलभतेः कर्म्मव्यापारे प्रभवतिः। प्रवर्त्तत इत्यर्थः। प्रकाशत इति पाव इत्येते न जन्मणो बाधदन्
नामास्मित्वर्थे इन्तिः। अयमपि प्रपञ्चः। कथं भवन् पूर्वके निःसरणेऽम भवतिर्वर्त्तते॥ ॥ ॥ ॥ ॥

का॰ १९॰ १३ १५१

ककर्म्मणा। कर्म्मणाभूतेनेति। कथं पुनः कर्म्म करणं भवति। क्रियाभेदात्। दानक्रियायां कर्म्माभिप्रापणक्रियायां करणं। दीयमा
नया हि गवा ब्राह्मणमुपाध्यायमभिप्रैतीति संबध्यते। ईप्सिततमत्वं अभिप्रपूर्वो हि णीञ् ईप्सतिना समानार्थः। अभिप्रैतमित्युक्ते ईप्सिततममिति गम्यते। उक्तं च।
अनिराकरणात्कर्तुः त्यागाङ्गं कर्म्मणेप्सितं। प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभते संप्रदानतां। त्यागाङ्गं शेषभूतं कर्म्मणा। दिनेप्सितं। अनुमितं संप्रदानतां लभते
अनिराकरणाद्वा एवमाह्। तिरनुमनाद्वा। देवेभ्यः सुमनसो ददातीयावकाय भिक्षां ददाति। णाभ्यां पायगां ददाति। ननु निराकृतं। नेति संप्रदानं भवतीति श्लो
कार्थः। अत्र केचिदाहुः कुरातिप्रादपदस्तत्र वार्तिकं उदात्तवतातिङा गतिः समासवचनमिति। योऽन्यो तदेवप्र्य्यभूषतपः शं वा। विलमदतः। पस्मान्नघोते

कर्म्मणायमभिप्रैति स संप्रदानं॥ कर्म्मणाकरणभूतेन कर्त्ता यमर्थमभिप्रैति तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति॥ ॥१३॥

विजयन्ते योवैप्रजवं पताममप्रयेनमतिपद्यते। द्त्वा धुद्राह हरणानि। अत्रसर्वत्र पश्न्नान्मितमिति निपातमतिषेधात्। तिङ्‌त्तमुदात्तवत्तत्तथ्य
मभिप्रैतीत्यत्रापेसमासे सतिप्रातिपदिकत्वात् विभक्तुसातिंसादिति वर्यतस्छेदो। विषपन्नातापदिकस्मेणायग्रभिप्रैतीति संप्रदानं अजां नयतिग्रा
मतीति अजैन्नयति। क्रियाकर्म्मभिः संबध्यमानस्य ग्रामस्य संप्रदानता प्राप्नोति। नप्राप्नोति। किं कारणं। कर्मणेति करणोक्तौ यत्तु क्तनवमथा। शिष्यसोपा
ध्यायसंबंधेगोकः रणः। एवं अजाः ग्राममं बचे। ईप्सतिनासनार्थे अनुतमप्राप्तिः। तथा हियमाभिप्रैतोत्तुक्तय मिति दिंषस्य शेषित्वे कर्म्मणेति नेदि
हसगवादेः करणत्वं शेषत्वं च प्रतीयते यथा कश्चिभिप्रेत्य क्रियाफलं इति कर्तुः शेषित्वे क्रियाफलस्य शेषत्वं न चात्र शेषशेषिभावः प्रतीयते किंचना
वस्तोर्हेतेस्थापीतिद्विकर्म्मतिद्विकस्मके युनयतिः प्रीणयतो ऽपि ग्रामस्य नानमविच्छाति १३ ॥ ॥ ॥ ॥

१५१

। अथ किमर्थं महती संज्ञा। क्रियत इत्याह। अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादिति। ईप्सितमाद्यीप्सितेष्वेतत्संप्रत्ययः नमिसन्त्वर्थत्वात् संज्ञायाः इत्याह इति कर्मणा यम
भिप्रैति स सम्प्रदानमित्यर्थः एवमपि जकस्यैव स्यु इत्याह इति यतः इ इ इत्याजीसत्र कस्मान्न भवति अत आह न त्वात् किं पुनर्न्ने नं किं। विरुद्धि इत्यमुनर्म हणं
यथः स्वदृष्टमसमोः यथा वस्त्रायजलं इत्यार्तिदेवेभ्यः हुतमनमः पाचकाय लिप्तामुपाध्यायाय गां ददाति कोपाध्यायस्यैव पेटिकां ददाति। नमूद्गायेप्सि
अभिप्रेतमतिं इयादिति। कतल महार म्रूपेटिकाजके नुपुनर्ग्रहणं हा ... नाभाव उपमाना त्तु इत्याह इति मयो। तेनकार कशेषात्वान्न इत्यप्र
णीतीति वत्यष्ठी। कर्मणेति किं यावता उपाध्यायाय इत्यत्रा मेत्रणीतुपाध्यायस्यैवाभिप्रेयमाणत्वे यतो गौर्हिनक्रियया कर्मणाऽत्यन्ताभिप्रेय
त्वादुपाध्यायः तत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेति पा। र्णोष्मात् उपाध्याय स्वैव संप्रदानसंज्ञा भविष्यति। नेत्यस्ति। हसम्यु भयो। अभिप्रेयमाण
त्वे अंतरंगात्वात् कर्मण एव स्याद्वहिः स्याक्तकर्मसंज्ञात्तु इत्याह इति कर्मणो मम ... त्वकारण ... कर्मकरणीभमककैनाभ्यपते। अन्तरंगा वहि
रंगाभावोपि पुनर्ग्रहणे अक्रियमाणे अभिप्रेत्वेव संप्रदानसंज्ञा स्यात्। अनुतपदार्थस्यैवधेनैव निर्णकांतत्वाद ध्याहारानुपपत्तेः सम

॥ अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादिति कर्मणेति विज्ञायते। उपाध्यायाय गां ददाति। माणवकाय भिक्षां ददाति। क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यं

पिवाध्याहारं यः मरस्याध्याहारेण ततः उपाध्यायायाशिष्येण गौरीप्सितः इति। अत्रार्थे शिष्यस्योपाध्यायस्य गौरीप्सितः इति स्यात्। कर्मसंज्ञायां हि
कर्तृग्रहणं स्यात्तं श्रोपलक्षणं तेन शिष्यस्य कर्तृत्वाभावेपि गौः कर्मसंज्ञा पुनस्तत एव। तथा च सार्थाद्वीप्सित इति कर्मणि लकारेण तत्र अभिप्र
ग्रहणं किं यावता कर्मणा यमेति गच्छति संबध्यातीत्यर्थः। अभीप्रेतीत्युक्ते स एव। अभिप्रग्रहणे अक्रियमाणे कालविवक्षा स्यात् ततस्त्वय
मेव संप्रत्येति तत्रैव स्यात्। यमाणात्पंचैष्यतितत्र न स्यात्। अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति अभिराभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्दस्त्वादिक
र्मणि तत्र श्रोपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्कालावच्छिन्ना क्रियमाना अभ्युपेते। ननु यथा तेन हीप्सतीमान्येभ्यां कालयोः। विवक्षातथेहापि संख्या
व्कालस्याप्य विवक्षा सिद्धा। सत्यं। अयमेव त्वा यमिहोर्थउपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यते। यदात्व भिप्रेतीत्यस्य ईप्सतीत्यर्थस्तदाभिग्रह
णं कर्त्तव्यमेव क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमितिवार्त्तिकं॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥ २ ॥ २ ॥

एतच्चावश्यं क्रियपेत्याहि । ननु क्रियामपि धर्म्यमभिप्रैति स संप्रदानं । आह । इह लोके कर्मत्युपचरंति किं कर्म करिष्यसि । कां क्रियामिति । तत्र कर्मणा यमभि प्रैतीत्येव सिद्धं । एवमपि कर्त्तव्यं कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति संप्रदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्म । तथा हि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुध्या तावत्कंचिदर्थं संपश्यति । दृष्टे मीदृशं तितं दृष्टं प्रार्थयते । अपि मम स्यादिदं स्यादिति ततः तदुपायभूतां क्रियां संपश्यति । असा एतत्फलमिति । ततः प्रार्थयते कथमियं निष्पद्यतामिति ततः तत्साधनानि समवधार्य कर्तुमध्यवस्यति । प्रतीयमानक्रियायां स्त्रीत्योपिकारकभावो भवत्येव यथा प्रविशपिंडीमित्यत्र भक्षयेति गम्यते । सूत्रकारस्य तत्र यतिक्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति । एवमपि क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । अददातिकर्मत्वात् । गत्व्हात इति नास्ति कान्विंदतीत्यर्थः । आहिंगत्व्ह कुत्सायामनुदात्तेश्यु द्धा येति युद्ध विषयं संनाहं पश्यति निश्चयं करोतीत्यर्थः । नद्यतिः स्वरितेत् । पमेशोन इति पतितस्य यस्तत्मर्शो तदित्यर्थः । परितहिं क्रियया अभिप्रैयमाणस्याभिभवतिकरं करोतीत्यादाव तिप्रसज्यते । वचनाद्धि कर्मसं

क्रियया पियमभिप्रैति स संप्रदानं । श्राद्धाय निगर्हते युद्धाय संनह्यते पत्ये शेते । संप्रदानप्रदेशाः चतुर्थी संप्रदाने इत्येवमादयः । कर्मणः करणः करणसंज्ञावकव्या संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रदानसंज्ञयोः पर्यायः स्यात् । नैतत्सार्वत्रिकं किं तर्हि मयोस्य दर्शनवशेन नियतविषयं । कर्मणः करणसंज्ञा स्यात् । एतच्छंदो विषयं । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्पंत इति यथा प्राप्तमपि प्रयोगो भवति । भाष्येन्तु ददातिकर्मणो स्तिना भितं प्रयोगाश्च बहवः अर्पयस्वेवहूं निर्वपेत् । पतद्देवेभ्यो वस्तो दत्तं समवत्तं देवेभ्यो हव्यं वहान: । छंदांसि वै देवेभ्यो हव्यमूहुः । पयाद दाशुषे राजानः कर स्पर्वतेस्मादयः तन्मते क्रियाग्रहणं न कर्त्तव्यं कथं पत्ये शेते संप्रदानत्वमिष्यते । तत्र संदर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते । ततश्चैतैराप्यमानाक्रियापि कृत्रिमं कर्मेति सिद्धं तया निप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वं यत्र तु नेष्यते । तत्र भेदो न विवक्ष्यते । ततश्चौदनादिकर्म्मणा वच्छेदेनैकी कृतया क्रियया व्याप्यमानस्य कर्म्मत्वमेव भविष्यति । क अंको प्रस्थौदनं पचतीति गामस्येयुत्तमपं विवक्ष्यते नेहो भेदश्च भेदविवक्षायां ग्रामायाग्राछतिः अभेदविवक्षायां ग्रामं गच्छतीति प्रयोगादिति । तमर्थकर्मणी न्येन इति नवक्तव्यं भवति ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

।रुच्यर्थानां॥ रुचिना समानार्थो इति। वस्तुकथनमेतत्। विग्रहस्तु रुचिरर्थो येषामिति। ते च तु विना धातुना समानार्था भवंति। प्रीयमाण इति प्रीञ् तर्प्प
णे इत्यस्मात्सकर्म्मकात्कर्म्मणि। न तु द्वैवादिकस्य रि इ कर्मकः। तत्प्रीयमाण इत्यर्थः। अन्यकर्तृक इति। यो भिलाषस्याश्रयः प्रीयमाणः ततोन्यकर्तृक इत्यर्थः। क
थं पुनरस्याश्रयस्याभिलाषस्याश्रयः कर्त्ता भवति यावता पदार्थ अपव्यापारं धातु। मा धात्मेनाचष्टे तत्कर्त्ता निर्द्दिष्टं कर्तृत्वं लक्षणं किं तु स्वातंत्र्यमेव। तच्चास्य अविद्यमानत्वं
कथं देवदत्तस्य माधुर्यातिशयेन स्वविषयं देवदत्ताश्रयं अभिलाषं जनयन्मोदकः तत्र कर्त्ते त्यर्थापयते। न चैवं लक्षणेपि प्रसंगः देवदत्तो मोदकमभिलष्य
तीति। अभिधानशक्तिवैचित्र्यात्। आश्रयकर्तृको भिलाषो लक्ष्यते वा। अथ च एव विषयकर्तृकः इह चाश्रयमभिधानप्रकारनियमो न्यत्रापि। तथा यथा घटः प्र
काशत इति विषयकर्तृकं ज्ञानं वाच्यं घटः प्रकाशत इत्यत्र प्रकाशो विषयकर्तृकं विषय एव हि सच्छालोकान् ध्ववर्त्तित्वादिनाहो कर्पेण देवदत्ताश्रये

॥रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥ रुचिना समानार्थो रुच्यर्थः। अन्यकर्तृको भिलाषो रुचिः। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो योर्थ
स्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति। देवदत्ताय रोचते मोदकः। यज्ञदत्ताय स्वदते अपूपः। देवदत्तस्य स्वस्याभिलाषस्य मोदकः कर्त्ता प्रीय
माण इति किं। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि॥ ॥

ता नेकर्त्तेति व्यपदिश्यते। न तु तान नकश्चिदतिशयो विषयेषु जनयति प्रकाशो नाम यं प्राक् घमाचहते भाव्यास्तत्र का एकशेषत्वेन षष्ठीप्रसंगो वचनं
। अन्ये तु प्रीयमाणं देवदत्तं मोदकः प्रीणातीति कर्म्मसंज्ञाप्रसंगमाशंक्य अपरे त्वेव मादुः देवदत्तो रोचयति मोदकमिति हेतुत्वे प्राप्ते वचनमिति देव
दत्तं हि प्राप्य रोचते मोदकः। न स्वयं। न नेकत्र त्वयोर्हि प्राणिनः इति। एवमुत्तरे षपि योगेषु द्रष्टव्यं। उक्तं च। हेतुत्वे कर्म्मसंज्ञायां प्राप्ते त्वेकापिका रुच्यर्था
दिषु शास्त्रेण संप्रदानाख्यमुच्यत इति। पथ्यीति। हेतुकर्म्मसंज्ञाबाध्येतेति भावः। किं च प्रीयमाणग्रहणं एकादिस्मो रोचत इति दीसिवा विनामग्रहणं
श्रीरामचंद्राय नमः ॥ श्रीराम ॥

॥

का॰ १६॰ १६
१५३

श्लाघ॥ ॥ ज्ञीप्स्यमान इति। माणतो षणान्निशामने घुन्त्राइ निपदा दिघुध्यात्वेण संक्षिप्यते। तस्मान्निशामनेर्थे हेतुमणि विसमापृतपाधामीतन्त्र
त्वलोयोभ्यासस्य कर्मणि लटः शानजादेशः। निशामनं चेह ज्ञानमात्रमुच्यते। न बुद्धि विज्ञानमेव। पदाहबोधयितुमभिप्रेतेति। कथं तर्हि प्रयुज्यते तत्र
न्यपपत्त्याचार्यः विज्ञापनात् नंघुक्ति द्धिमेती तितस्मान्निशाने घितिपाठः शोजनूकारणे। स्तुउंतः स्मंज्ञपितः पश्चुरिस्तु दाहरणं। ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमि
ष्यमाण इति प्रयोगो ज्ञपयितुमिष्टे तिघुणादिणि ज्ञं तस्य अन्ये तु मितां ह्रस्व इत्यत्र वा चिन्नविणाइत्यतो चेत्यनुवर्त्तेर्ज्ञ व्यवस्थित विभाषाविज्ञानाज्ज्ञानिष्टे वि
षये ह्रस्वाभावमाहुः। देवदत्तं प्रति श्लाघमानः तां श्लाघां तमेव ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थ इति। श्लाघा त्वत्र निःम्पष्ठेण देवदत्तं स्तौतीति भावतः एवं
हितां देवदत्तः शक्नते ज्ञापयितुं अन्ये त्वाहुः। देवदत्तायात्मानं परं वा श्लाघं कथयतीत्यर्थ इति। तथा च भट्टिः क्रमं श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः तत्रा
गाद्राक्षसाधिप इति। आत्मानं श्लाघ्यं परस्त्रीभ्यः कथयन्नित्यर्थः। एवं देवदत्ताय निह्नुत इति ह्नुङ् अपनये देवदत्तं प्रति निह्नुवानः तां निह्नुतिं त

श्लाघ ह्नुङ् स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः। श्लाघ ह्नुङ् स्था शप इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति। ज्ञीप्स्यमानो ज्ञप
यितुमिष्यमाणोऽवबोधयितुमभिप्रेतः। देवदत्ताय श्लाघते। देवदत्तं श्लाघमानः तां श्लाघां तमेव ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः। एवं देवदत्ता
य ह्नुते। यज्ञदत्ताय ह्नुते। देवदत्ताय तिष्ठते। यज्ञदत्ताय तिष्ठते। देवदत्ताय शपते। यज्ञदत्ताय शपते। ज्ञीप्स्यमान इति किं। देवदत्ताय श्लाघते

मेव तमपितुमिच्छतीत्यर्थः। इत्येष एवं शब्दस्यार्थः निह्नुतिरपलापः। संनिहितं देवदत्तं धनिकादेः अपलपतीत्यर्थः। एवं देवदत्ताय निह्नुत इति ह्नुङ्
अपनये देवदत्तं प्रति निह्नुवानः तां निह्नुतिं तमेव ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः। इत्येष एवं शब्दस्यार्थः। निह्नुतिरपलापः। संनिहितं देवदत्तं धनिकादेः
अपलपतीत्यर्थः। अन्ये तु ह्नौ तम्मां किंचिद्देवदत्तं ज्ञापयतीत्यर्थ इत्याहुः। देवदत्ताय तिष्ठत इति ईदृशोऽहमिति देवदत्तस्य स्थानेन प्रकाशयतीत्यर्थः।
देवदत्ताय शपत इति। शपथेन किंचित्प्रकाशयतीत्यर्थः। देवदत्तः श्लाघत इति। ज्ञीप्स्यमानवचनात् कर्मसंज्ञेव बाध्यते न कर्तृसंज्ञेत्यर्थः। एवंगाति
कयाः श्लाघते सम्भाष्या मितिकरणाधिकरणसंज्ञेन वाध्यते क्वचित् रू देवदत्तेन श्लाघत इति पाठः। तत्रायं भावः। यस्मापाख्यापते सज्ञीप्स्यमान इत्या
ख्यापमाना द्वितीयैव स्यादयेति पे। व्याख्यायमानं ज्ञीप्स्यमानं च द्वन्द्वं तितेषां परस्मापाख्यापयते ततः षष्ठी भवति देवदत्ताय श्लाघते यज्ञदत्तो विष्णुमित्र

१५३
एम१०

धारेरुत्तमर्णः पर्यस्येति। उत्तममुक्तं भूतमं। उत्कृष्टार्थं यन्नेतुं ध्वान्तमपि द्रव्यमकर्षं तादृशमभावः। अन्तःकः ऋणं ऋणमाधमर्णपरस्तत्र कालांतरे देयं
मविनिमयो पलक्षणार्थं आधमर्ण्यग्रहणमित्युत्तमर्णोपि णान्तं भवति। अत्र बहुव्रीहौ निष्ठायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते कालसुखादिभ्यः परवचनमिति
सुखादेराकृतिगणत्वाद्दस्मादिवद्वा निपातनाद्गुणशब्दस्य परनिपातः। शतं धारयतीति धृङ् अवस्थाने णिजन्तमाणंाम्बत्रूपेण वर्तते धूमानं स्वभावादस्म
अवमानं शतं मयुंकइतिणिचूस्नामइति। अत्र परत्वाद्धिकरणसंज्ञैव भविष्यति उत्तमर्णापि तद्धि हेतुसंज्ञा स्यात्॥ ॥स्पृहेरीप्सितः॥ ।क्रुधद्रु

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः॥ अमर्षः। अमर्षः क्रोधः अपकारो द्रोहः। अक्षमा ईर्ष्या। गुणेषु दोषाविष्करणम
असूया। क्रोधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति। क्रोधहिन्यावत्कोप एव। द्रुहादयोपि कोपप्रभावा
एवात्र ह्यंते। तस्मात्सामान्येन विशेषणं कृ॥ धारेरुत्तमर्णः॥ धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो योऽर्थः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भव
ति। उत्तमर्णं पर्यस्य उत्तमर्णः। कस्यचोत्तमर्णं। पदीयं धनं स्वामीप्रयोक्ता उत्तमर्णः स संप्रदानसंज्ञो भवति। देवदत्ताय
शतं धारयति। यज्ञदत्ताय शतं धारयतीति। उत्तमर्ण इति किं। देवदत्तायशतं धारयति ग्रामे॥ ॥स्पृहेरीप्सितः॥ स्पृहईप्सा
यां चुरादावदन्तः पठ्यते। तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति। ईप्सितइत्यभिप्रेतउच्यते। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। फ
लेभ्यः स्पृहयति। ईप्सित इति किं। पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति॥ ॥

वसंतः पश्यतइत्येनेन स्पृहयतीत्यत्रातीतोपसर्गया निवृत्ताबाह्यपूपघगुणोनेतिभावः॥ ।ईप्सितइति मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः ई
प्सितमात्रइयं संज्ञा प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञैव भवति पुष्पाणि स्पृहयतीति पदार्थीप्सितमी प्सिततमं वा यो धत्वे न विवक्ष
तदा षष्ठी भवति॥ श्रीसरस्वती जीसहाइ॥ एम एम ॥ ~ ॥ ~ ॥ ~ ॥

क्रुधादिगुणेष्विति दोषाविष्करणमिति हेमादिद्रोहाद्यार्थाः। तत्र क्रुधद्रुहाचकर्मकाविति का क्रोशपतनान्तरसम्पूर्णीति पत्तर्षर्षां भाषाणां वचनं द्रष्टव्योक्तसकर्मकानां द्वितीयाप्राप्तिरिति तत्र विवक्षितदोषदृष्टेतं यथापि क्रोधादीनां अविशिष्टं तथाप्यन्येषामेवेजातीयकानां द्वेषादीनां अस्यग्रहणार्थमर्थान्तरभेदविवक्षायां प्राप्तिर्निर्दिष्टाश नतु विवक्षितदोषाद्यर्थानामिति तेनास्मां द्वेष्टात्तत्र न भवति अन्यत्रेनं द्वेष्टं

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। अमर्षः क्रोधः। अपकारो द्रोहः। अक्षमा ईर्ष्या। गुणेषु दोषाविष्करणमसूया। क्रोधादयोर्थानां यं प्रति कोपः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति। क्रोधस्तावत्कोप एव। द्रुहादयोपि कोपप्रभावा एवा। यं प्रति। तस्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोप इति। देवदत्ताय क्रुध्यति। देवदत्ताय द्रुह्यति। देवदत्तायेर्ष्यति। देवदत्तायासूयति। यं प्रति कोप इति किं। भार्यामीर्ष्यति। मैनामन्योद्राक्षीदिति॥ ॥क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म॥ पूर्वेण संप्राप्तानम्सं ता यांप्राप्ताया कर्मसंज्ञा विधीयते क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोरुपसर्गसंबद्धयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति देवदत्तमभिक्रुध्यति देवदत्तमभिद्रुह्यति। उपसृष्टयोरिति किं देवदत्ताय क्रुध्यति। देवदत्ताय द्रुह्यति॥ २०॥ ॥

दृष्टार्थाः। तथाचाचार्येतनेष्वपि प्रयुज्यते मोघर्षं द्वेष्टीति। कथं पुनरेकेन कुपिता सर्वे क्रुधादयः शक्या विशेषयितुं अत आह क्रोधस्तावदिति। भार्यामीर्ष्यतीत्यत्र केवलं परैरुपभोगं नाभार्यानिच्छमते न तु तां प्रति कोपः। क्रुधः॥ उपसर्गेण संबद्धयोरिति। उपसर्गाः क्रियायोगे उपसृज्यन्ते तीत्युपसर्गाः प्रादयः चिन्त्यास्त्वादिन्यात्कुर्वन्ति नोपसृष्टयोरित्यस्य उपसर्गेण संबद्धयोरित्यपरमर्थान्तरं जि। खमिकापमति द्वे॥ ॥२०॥ ॥ ॥ ॥

॥राधी। यस्येति कर्म्मणि षष्ठी। सद्विविधं पृच्छ्यत इत्यर्थः। यस्तं वै धीत्या दियत्संबंधिनः शुभाशुभस्य विप्रश्न इति देवदत्ताय राध्यतीति। राधीक्ष
र्म्मिकाद् इद्धावेवेति द्विवादीन त्रयदुद्धा विस्तु पलक्षणां अकर्म्मकादिर्दैवं चकलंतित निमित्तं वेदितो नात। इद्धाव कर्म्मकत्वा घमियाग्रात्। एवकारेणभि
न्नक्रमः। राधीक्ष कर्म्मिकादेव स्यपन्न भवति यथा इद्धा विनितेन स्यात् स्य पेव कारे पर्य्यालोचने स्य इति। विंद इत्यात्त्र धात्वर्थेनो पसंग्रहाज्जीवत्यादिवत्
राधीक्ष कर्म्मिकत्वं निमित्तं वेदने मिमित्तिकः। उच्चादिशुव संतादिशुवा निमित्तं स्याद्वोद्दृष्टव्यः। यस्य ग्रहममनर्थकं यं प्रतीत्येवात्र यं प्रति विप्रश्न इत्यन्व
य किं नाम विवक्षितं न सिध्यति॥ ॥प्रत्याङ्। द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमुपसर्गसंबंध इत्याह। ज्ञाइ पूर्वस्य प्रति पूर्वस्य चेति। कः पुनरत्र पूर्वो व्यापा
र इत्यत्राह। प्रत्याङ् पूर्वश्चैत्यादि परेण प्रयुक्तस्येति इदं मे देहीत्येवं प्रार्थितः। पूर्वस्याः क्रियाया इति स्वतंत्रत्वात्तु व्यापारस्य पूर्वविवक्षया पूर्वस्येति निर्देशः। तत्र

॥राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः॥ राधीक्ष्योः कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति। कीदृशं यस्य विप्रश्नः। विविधः प्रश्नः विप्रश्नः। स कस्य भवति। यस्य शुभा
शुभं पृच्छ्यते। देवदत्ताय राध्यति। देवदत्तायेक्षते। नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्य्यालोचयतीत्यर्थः॥ ॥प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य
कर्त्ता॥ प्रति आङ् इत्येवं पूर्वस्य शृणोतेः कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति। कीदृशं पूर्वस्य कर्त्ता। प्रतिपूर्व आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्र
तिज्ञाने वर्त्तते। स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति। तत्र परस्याः पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति। देवदत्ताय गां
प्रतिशृणोति। देवदत्ताय गामाशृणोति। प्रतिजानीत इत्यर्थः॥ ॥अनुप्रतिगृणश्च॥ पूर्वस्य कर्त्तेति वर्त्तते। अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च
गृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूतं संप्रदानसंज्ञं भवति। होत्रेऽनुगृणाति। होता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयति अ
नुगृणः प्रतिगृणः इति गृणातिः शंसतिः प्रोत्साहने वर्त्तते। होत्रेऽनुगृणाति होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां देवदत्तेन प्रतिश्रुणोतीति प्रयोग निवृत्त्यर्थं वचनमित्याहुः। विवक्षान्तरेण देवदत्तो गां प्रतिश्रावयतीति भवत्येव॥ ॥अनु
॥ पूर्वेण साहचर्याद् इह्नापि प्रत्येकमुपसर्गसंबंध इत्याह अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य चेति। कः पुनरत्र पूर्वो व्यापार इत्यत्राह होता प्रथममित्यादि।
अनेद्दस्य धर्य्यः। कथं पुनर्गृणाति अनुप्रतिपूर्वो गृणातिः शंसतिः प्रोत्साहने वर्त्तत इत्याह। अनुगृणः प्रतिगृणः इत्याह। अनुगृणातेर्यैन शब्दे
न हेतानुगृणः श्रोणामोदैवोमित्येवमादिकः शब्दः तेन हि प्रतिगीयते॥ ॥ ॥

का·प·३·१९ १५५

साधकतमं क्रियासिद्धौ संप्राप्तचिमस्य हेतुमण्पंतस्य सिध्यते । अलौकिकत्वान्वेराधसाधमसंसिद्धविमस्य वाऽपेतस्य साधकशब्दः ॥ क्रियात्मकस्यार्थ-
स्य प्रयोजकत्वात् सिध्यतः साक्षाद्वा तोवा क्रियात्मनोर्थस्य प्रयोजकतमं साधकतमं ननु सामग्र्यधीना क्रियासिद्धिः नो खलु कर्त्रादीनामन्यतमा-
प्यपाये क्रिया निष्पद्यते तत्किमपेक्षः करणकारणो मध्ये विशिष्य सातिशयप्रयोगः स्यात् । उच्यते । दात्रादेः [illegible] घट्टव्यानु मन्ये शो व्यापारः काष्ठादेः पा-
केप्रज्वलनजनितो व्यापारस्य संपर्कानुप्रवेश्यः तदनंतरमेव च क्रियासिद्धिः नैवं कारकांतरेष्वनुमवेयः । तद्व्यापारानंतरं वा क्रियानिःपत्तिः समस्ति
। अतः क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरं विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतं विवक्षया तस्मिन्नेनैतत् दर्शयति दृष्टकालावस्थाविशेषेण

साधकतमं करणं ॥ क्रियायाः परिसिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति ॥ दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति ॥ २५ ॥ ॥ ॥

यस्याः क्रियायां प्रमुपयोगातिशयेन व्यापारः समासीदन् विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्वं भवतीति यथा स्थाल्याधिकरणत्वेन प्रसिद्धायास्तस्या अपि प्र-
तनुतरकपालतया प्रकर्षविवक्षायां करणत्वं भवति । स्थाल्या पच्यत इति । उक्तं च । वस्तुतः तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्या पच्यत इ-
त्येषा विवक्षा दृश्यते यतः इति । न चैवं कर्तुरपि करणत्वे विवक्षा अनारंभसाधनत्वात् सकलसाधनविनियोगकारी खल्वसौ नवशा-
तथनो निःकधनेनम हसद्ध तोकर्पंत [illegible] स्वेन हीयिकयाऽऽरंभेन संचरतः तिवक्षत्वं करणत्वं यावता नेष्यपि यदा तत्नोपकारकं तदैव करणं उक्तं
उच्यते । कारकांतरापेक्षः करणस्यातिशयो न स्वकर्त्रपायाते न सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वात् सिद्धं करणत्वं ॥ २७ ॥ ॥

१५५

एम०

तमचग्रहणं किमिति कारणं इसिद्धे साधकत्वे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षार्थमभविष्यतीति प्रश्नः । गंगायां घोष इति जगत्तितमचग्रहणं कर्म्माधारे
स्याप्यः पत्राधारणा व्याप्तो भवत्साधेयेन तेनेहैव स्यादिति लेषु तैलं पश्यतीत्यपि तिगंगायां घोष इत्यत्र न स्यात् तमचग्रहणं तु तापयतिरिह प्रकारेणोक्ता
मर्थाः । अम्भः प्रकर्षेनाश्रीयत इति । तेनात्रापि भवति । पदार्थचतुर्दशाधर्मो घोषं प्रसाधाराभावः स्तोतस्सु प्रवर्तते । तदेवं तमचग्रहणस्य प्रयोजनं ।
पदार्थानुगंगाशब्दः तीरे वर्तते तदिदानं प्रयोजनं । आधेये न व्याप्तिहं भवान्तु एष एवाधाराभाव इति ॥ ॥ द्विवः ॥ ॥ ननु चाद्यानन्दीव्यतीमत्रयात

॥ तमचग्रहणं किं ॥ गंगायां घोषः कूपे गर्गकुलं ॥ ॥ द्विवः कर्म्मच ॥ पूर्वेणैव करणसंज्ञा प्राप्तायां
कर्म्मसंज्ञा विधीयते । द्विवः साधकतमं प्रत्यक्तं तत्कर्म्मसंज्ञं भवति ॥ ॥ ॥ ॥

पतीत्यर्थः । तत्र कर्मत्वं सिद्धं किमर्थमिदमित्याशंक्याह पूर्वेणैव करणसंज्ञायामिति अत्रैः कीदृतीम एषामेव द्विवज्ञायामक्षान्दीव्यतीति व्यते
मत्र च करणसंज्ञैव प्राप्नोतीत्यक्षान्मात यतीमत्रवार्थे अह्रोर्दीव्यतीतिनेष्यते अतः साधकतमस्यैव करणसंज्ञायां अप्रमाणं भवत्यर्थः
अथ किमर्थमस्य कारः करणसंज्ञापि यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनम् । वसमासाम्यमतरेणाग्रहणं इहैव कर्ण्णमितत्राह ॥ ॥
श्री रामः ॥ ~ ॥ ~ ॥ ॥

का॰ प॰ १२
१५६

चकारात्करणसंज्ञा चेति वक्ष्यते अतः साध्यमपसंज्ञा द्वयं यथा स्यादिति भावः। अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्यं स्यात्। पक्षे कर्मसंज्ञा करणं पक्षे करणं
न तदा कर्म। चकारात्तु पुनः पदे द्वे संज्ञा द्वयं भवतीत्यर्थः। योगापेक्षया प्रयोजनं मनसा दीव्यतीति कर्मत्वात् द्वितीयापत्तिः। करणत्वाच्च तृतीया मनसः संज्ञाया
मिसल्लुक् मनसा देवाः। इह च हे देवयजे देवदत्तोपज्ञं दत्तेनेति। अक्षैरिति तृतीया प्रयोगोपि धातोः सकर्मकत्वात्। निवृत्तिः बुद्धीत्यादिना। एवं तावत्
स्याद्योक्तं यत्र नस्य कर्मसंज्ञा न भवति। अत एव कर्मकारिकापि पक्षे पदं च पदि तर्हि समावेशः। अक्षान्दीव्यतीति पक्षत्वात् तृतीया प्रा
तिपयपि तु नायं दोषः कर्मसंज्ञा पक्षे करणसंज्ञाया अभावात्। समावेशे तु करणसंज्ञाया अवकाशः। देवना अक्षाः करणाधिकरणयोश्चेति ल्यु
ट् कर्मसंज्ञाया अवकाशः। दीव्यते भवता अक्षाः भावकर्मणोरिति यगात्मनेपदे अक्षान्दीव्यतीत्यत्र तूभयसंज्ञाकार्यप्रसंगे परत्वात् तृतीया स्यात्।
नैष दोषः कार्यकाले हि संज्ञा समावेशे तत्र कर्मणि द्वितीयेत्यत्र परस्योपस्थानं तत्र न अवकाशमिति द्वितीयैव भविष्यति। अथ तर्हि समा

चकारात्करणसंज्ञं च। अक्षान्दीव्यति। अक्षैर्दीव्यति॥ ॥परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यां। साधकतममिति वर्त्तते। सर्वेण करण
संज्ञायां प्राप्तायां संप्रदानसंज्ञा विधीयते। परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानसंज्ञं भवति। परिक्रयणं नियतका
लं वेतनादिना स्वीकरणं नात्यन्तिकः क्रय एव। शतात्परिक्रीतोऽनुब्रूहि। शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि। सहस्रेण परिक्रीतोऽनुब्रूहि। स
हस्रात्परिक्रीतोऽनुब्रूहि॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वेशे दीव्यतेः अक्षा इति कर्मण्यपि हि ते पिकरणस्यानभिहितत्वात् तृतीया स्यात्। तथा देवना अक्षा इति करणस्याभिहितत्वे पिक
र्मणोनभिधानेन द्वितीया स्यात्। नैष दोषः। एकैव का कथं शक्तिः संज्ञाद्वययोगिनीति तत्रैकस्मिन्नाकारे तिङ्हिते आकारान्तरमप्यभिहितमे
व भवति। शक्तेरेकत्वात्। परिक्रमणे। परिक्रयणशब्दे धात्वादेर्तमेव रेफस्याश्रित इत्याभ्यामितेवणत्वं। प्रथमोपनिपातित्वात्पर्योपसर्गाभावे
क्रयणमिति नत्वप्रसंगात्। स्यमाश्रित्य कृत्स्नमपरत्वे न। न। तस्य पश्चाद्रूपनिपातितत्वेन बहिरङ्गत्वात्। वेतनादिनेति। वेतनं भृतिः। वेतनं भृतिः। नियतका
लमेवस्युपयति। नात्यन्तिकः क्रयएवेति। यस्मिन् दृष्टः स्वामी यं घोतयति। क्रमीना मात्यन्तिकं स्वीकरणं। नियतकालं तु तस्य सहसीयमेवेति परिशिष्टस्यार्थः॥२१॥

१५६
एम॰

॥आधारः॥ ॥आध्रियन्तेऽस्मिन्क्रिया इत्याधार इति। अध्यायसमाप्तौ पादेत्यादिना अधिकरणे प्रत्ययः। क्रियापेक्षत्वात् कारकभावस्य क्रियाग्रहणं यदि क्रिया-
धारस्याधिकरणसंज्ञा कर्तृकर्मणोरेव स्यात् कर्तृस्था हि क्रिया भवति कर्मस्था वा कर्तृसंज्ञायाः कोऽवकाशः पचे कर्मस्थक्रियायाः पचत्योदनं देवदत्त इति।
न त्वत्र स्थिति अपरत्वेनाधाराः कर्त्रेति स्यादेव प्रसंगः॥ अयं तत्र अवकाशः देवदत्तायापेतेमोदकस्मुकं स्वर्गे देवदत्तस्यस्याभिलाषस्समोदकः कर्त्रेति।
अप्याप्यनवकाशा कर्तृसंज्ञा एवमपि परत्वात् स्यात्। अपकर्मसंज्ञायाः कोऽवकाशः पे कर्तृस्थक्रिया आदित्यं पश्यति इति अतः कर्तृकर्मणोरेवा-
धिकरणत्वमसंगात्तत्र आह कर्तृकर्मणोरित्यादि कर्पपुनः साक्षात् क्रियाधारत्वं भवति क्रियाधारभूतकर्तृकर्मव्यवधाने न क्रियाधारस्यापि॥

॥आधारोऽधिकरणं॥ आध्रियन्तेऽस्मिन्क्रिया इत्याधारः तत्कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोर्धारणात् क्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधि-
करणसंज्ञं भवति। कटे आस्ते। कटे शेते। स्थाल्यां पचति। अधिकरणप्रदेशाः सप्तम्यधिकरणे चेत्येवमादयः॥ ॥अधिशीङ्स्था-
सां कर्म॥ पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते। अधिपूर्वाणां शीङ्स्थाआसां ये तेषामाधारो यस्तत्कारकं क-
र्मसंज्ञं भवति। ग्राममधिशेते। ग्राममधितिष्ठति। पर्वतमध्यास्ते॥ ॥अभिनिविशश्च॥ ॥अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्त-
त्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। ग्राममभिनिविशते। पापेऽभिनिवेशः। पापासंज्ञायामस्मिन् अस्मिन्नभिनिविशत इति। अन्यतरस्यामिति वर्त-
ते परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यामितः। सावकाशमवस्थितमिमाषामित्तायते॥
स्यग्रहणं शक्यं वित्तातुं करणसंज्ञायां तमप्यग्रहणेन ज्ञापितमेतत् यथाकथंचित् क्रियाधारस्याधिकरणसंज्ञा भवतीति मुख्यस्यापि तु कस्मात् स्या-
त् इत्येतावतत इति नपरत्वात् कर्तृकर्मसंज्ञा भ्यां वाधितत्वादिति॥ तमेतत् आस्त इति कर्तृस्थायाः क्रियाया उदाहरणं। पचतीति कर्मस्था-
याः। त्रिविधमधिकरणं औपश्लेषिकं वैषयिकं अभिव्यापकं चेति कटे आस्ते गुरौ आवसति तिलेषु तैलमिति॥ ॥अभिनि। नेरल्पीचूरणाद्यपूर्व-
निपातात् अभिनीति समुदायानुकरणमित्याह। अभिनिपूर्वस्येति॥ ॥अन्यथा ऽभिपूर्वस्य निपूर्वस्य वेति भूयात्॥ ॥ ॥

उपान्वाङ्वसेरपवर्ग्यस्येति। अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः। व्यधिकरणे षष्ठी। अपवर्ग्यस्य यो वाचकस्तस्येत्यर्थः। भोजननिवृत्तिवाचिन इति यावत्॥ पद्धा
शीङ्स्थोर्थ्येयिस्तस्यापवर्ग्यः न त्वपवर्ग्यः॥ अस्यार्थस्तस्य अभ्यवहार्यस्येत्यर्थः। स्थानेऽपि हि शीङ् वर्त्तते जल्याशयं इति तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रार्थे ग्राममुपव
सतीति भवति। अभ्यवहार्यत्वेनु ग्राममुपवसतीति सप्तमीति तदेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः। कथं नात्रापि पूर्ववसत्वतेः ग्रामोऽधिकरणं किं तर्हि अनुपस
ऽसि ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसति। एतदुक्तं भवति। विशिष्टाधारावच्छिन्नत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिविशिष्टकालं प्रतिपादयितुमिदं प्र
युज्यते ग्राममुपवसतीति तत्रान्तरङ्गत्वात् सप्तमी प्रमाणवशात् क्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैव

उपान्वध्याङ्वसः। उप अनु अधि आङ् इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। ग्राममुपवसति सेना। पर्वतमुपव
सति। ग्राममनुवसति। ग्राममधिवसति। ग्राममावसति। वसेरनश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्रामे उपवसति। भोजननिवृत्तिं क
रोतीत्यर्थः॥ ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म। कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। कटं करोति। ग्रामं गच्छति। क
र्तुरिति किम्। माषेष्वश्वं बध्नाति॥ २३॥ ॥ ॥

वान्तरेण सम्बन्धः ग्रामादिनानुवर्त्तिना इति अप्रयुक्तमपि निर्णयाद्दिकं कर्म भवति। कर्तुरीप्सित। कर्तुः क्रिययेत्यादि। कर्तुः पदादाप्तुमिष्टतममित्य
र्थः। कर्तुरिति वेदितापेक्षया कस्य च वर्त्तमान इति कर्तरि षष्ठी। ईप्सितर इति बुद्धीच्छा इत्यादिना वर्तमाने क्तः। क्रिययेति करणे तृतीया। कर्त्ता हि स्वयं
क्रियामनुतिष्ठति। तेन कर्तुः प्रदिष्टतममिति उक्ते क्रियाविषयत्वात् स कर्ता भवति तया करणभूतया प्राप्तुमिष्यते तमां आत्मीयया
क्रिययेत्यर्थः। ईप्सितशब्दोऽप्यमन्नभिप्रीतेन ऊढः ईप्सितोऽभिप्रेत इति। अस्ति त्रियाप्यादिः आसक्लापोसन् आपिवृत्तम् धामीत। आप्तुमिष्ट ईप्सित इति
न क्रियाशब्दस्येह ग्रहणमिति दर्शितं। आप्तुमिष्टतममिति॥ ॥२३॥

कर्म्मणश्च इति। अपवादः। स हि भक्षणक्रियया माषानाप्तुमिच्छति। यद्येवं यथाश्वस्य बलकृतो भक्षणे कर्तृत्वे सत्यपि ईप्सितत्वं प्रतिबध्नन्। प्रतिकर्म्मत्वेन विवक्षितत्वा
त् माषाणां कर्म्मसंज्ञा न भवति तथास्यार्थो हीप्सिततमत्वात्रापि हीयमानेन स्वार्थो जहातीति विवक्षावशेन त्यागो कर्तृत्वं ईप्सितार्थस्य संप्रत्यपादानरूपेण विवक्षि
तः अकर्तृत्वात् कर्म्मणि प्रत्यात्मनेपदेन स्यात्तां। अत्राह। कर्म्मकर्तर्यत्र प्रत्यात्मनेपदे कथं जहाति त्यागमनाप्यो वर्त्तते देवदत्तं स्वार्थो जहाति इत्यत्राम
प्रतीत्यर्थः। एवैव बलसार्थस्याप्यात्मनापवृत्तेहृदुपपाद्यत्वाद् इत्याह देवदत्तस्याप्यात्मेतत्स्वमर्थो च रणं यदा तु च्छुधा इत्यनात्मपमेवाप्याप्नोतीति तदेतदुदाहर
णं ही यते देवदत्तः स्वयमेवाप्याप्नोतीति पुनः कुतो हीयते रत्नपेक्षायां स्वार्थेन संबध्यते। तमरम्ब्रहणं किमिति ईप्सिततमस्यापि ईप्सिततमत्वं भवान्
उदाहरणमिति हि मन्यतो पयसोदनं भुंक्ते इति करणेसंज्ञानुदात्रेणलुप्तानि स्याद्दो स्वकास्या न हि द्रव्यत्वं लवणेनेप्सितं तथा पुक्तमिश्रेनेत्यापि नमवृत्ति
रिद्व्यादासीनमाप्यपोऽस्तत्र ग्रहणात्। सत्यपि अत्र पयसो भुजिक्रियायां प्रकृष्टोपकारकत्वे ईप्सायाः प्रकर्षाभावः। पत्र तर्हि पयस एवेप्सिततमत्वं तत्रा
प्रोति जपयाकस्य ईप्सितत्वं विद्याहमिति उदानुष्ठिता मितिस आह। सभुक्तं भुक्तमस्याभिरितिरता। आह पयो भविष्यतीति आहा पयसा खलु भुञ्जीयेति अत्र

॥ कर्मण्यरीक्षितामाषाः न कर्तुः। तमवग्रहणं किं पयसौदनं भुंक्ते ॥ ॥

माषा भाषाविवेके न पयसः एवेप्सिततमत्वेनान्वीदनस्य अत्राहि पयस एवेप्सि ख्यादनमेवेप्सिततमं पयसस्तु संस्कारकत्वात्करणत्वं न घृतस्य केवले
गुणे आदरः किं तर्हि तत्संस्कृतत्वं जो दनेन घृतौ केवलस्य पयसः पातेन हंतुष्यतीति यदितमवग्रहणं क्रियते पयसौदनं भुंक्ते इत्यत्रैव स्यात् पय
सोदनमिश्रा हीनस्यात् नहीप्सिततमयुक्तं असतिप्रतियोगिनी। वस्तुपत्नुल्पनातीपदेन वप्रतियोगितां भजते का कंचात्र न किं विद्वदृश्मीप्सितं।
पयस्त्वीप्समानता तयुज्यते प्रतियोगितानैषदोषः। अत्रापि क्रियापेक्षः प्रकर्षः आदौ हि कर्त्तापि फलार्थं क्रियाम भीप्सति। अतः फलार्थं मिष्य
माणत्वात् ईप्सिता क्रियाफलं तु सत्रूपेणेष्यमाणं ईप्सिततमं क्रियायाः अपि कर्म्मत्वं संदर्शनादि विशेषात्रापेक्षया पयन्नत हि कलाभावः तत्रनस्या
त्। कथं फलाभावः। विकार्ये काष्ठानि भस्मीकरोतीति न हि काष्ठानि फलरूपाणि मा भूवतन्ना निस्वरूपेण फलानि भस्मात्मना तु फलानि प्राप्ये त
र्हि तस्मात्। आदित्यं पश्यतीहि मवं तंभृणोतीति न घट्ट क्रियापाक ईप्सितातिशयो जन्यते। अत्राप्यतिशयो जन्मति। पाकयंना मायो हि यं पश्यति
भृणोति वा तस्यासौ प्रकरो भवति। प्रतिपत्तृघतिरिक्तयुक्षापेक्षया तु विशेषो नास्तीत्युच्यते। पद्धा तमवग्रहणेन पत्राप्रकर्षे स्यात् देवव्याव
र्तितेन पयस्त्वाहाहाहित्याद्दीनाम पि प्रतियोगिनो सत्वेनापकर्षाभावात्। भविष्यति। अत्र बलिगोलनाट कुक्षो पश्यतीति ॥ ॥

का॰प१॰१३
१५८

कर्मणीत्यनुवर्त्तमाने इति । अधिशीङ्स्थासामित्यतः आधारे इत्यनुवृत्त्यर्थमिति । मा भूत् कर्मणि ग्रहणं अधोरण्ये वद्धमिति निवृत्तरनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादित्यभि
वंग आधारानुवृत्तौ को दोषः । तत्राह । आधारे सैव हि स्यादिति । किमाह । गेहं प्रविशतीत्यादि । पर्यनुयुनक्ति नन्वहा हा । दर्नं पचतीत्यादि एतत् द्वेधा इति तत्कर्मकं कर्म त्रिविधं नि
र्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यमिति तत्र यत्पुनः प्रसिद्धिविधं द्वैध्यमित्याख्या अकथितं चेत्यपरं । संज्ञान्तरप्रसङ्गो शास्त्रादिवः कर्मचेत्यादिः तदेवं सप्तविधं कर्मोक्तं
च विनिर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति । त्रेधा मतं तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितं । औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितं । संज्ञान्तरैरनाख्या
तं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकमिति । तथा यदसत् जायते यद्वा जन्मना प्रकाश्यते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितं । प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचि
त्काष्ठादिभस्मवत् । किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र नाप्यतो दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति

॥ कर्मणीत्यनुवर्त्तमाने पुनः कर्मणि ग्रहणं आधारनिवृत्त्यर्थं । आधारे सैव हि स्यात् गेहं प्रविशतीति मुद्दनं पचति सक्तून् पिबतीत्यादि
न स्यात् । पुनः कर्मणि ग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति । कर्मप्रदेशाः कर्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥ ॥२४॥ ॥ ॥ ॥

कथं तर्हि तत्र निर्वर्त्यं घटं करोतीति त्यक्तमभिप्रायेण जन्म आत्माभिप्रायेण प्रकाशनं । ननु च प्रदीपेनैव कर्तव्याः । अथ कर्तव्यः न घटः इत्यनु
पपन्नं घटं करोतीति । नैष दोषः । तथाविधं वस्तु करोति यस्य निष्पन्नस्य घट इति संज्ञेत्ययमत्रार्थः । एवमोदनं पचतीत्यादावपि विकार्यं काष्ठा
नि भस्म करोति सुवर्णं कुण्डलं करोतीति । प्राप्यं आदित्यं पश्यतीति । न ह्यत्र प्रत्यक्षेणानुमानेन वा क्रियाजन्यः कश्चिदतिशयो गम्यते प्राप्य
निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु संजातिकारकं इति देवदत्तं रोषयतीति । का के कारकं तु भाष्ये प्रापकाभाषि । आदित्यो ह्याकाशस्थ उपगत इति यतो द्र
श्यते अभिव्यक्तिमुपयातीत्यतो न क्रमसुपलभ्यते । इह तेन दर्शने यतः शमनेऽस्य । तदेवं आप्यस्ये व्याप्यात्मा किं तोऽत्वमिति कर्मणः त्रिवि
धः प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ विवक्षिता ॥ ॥२५॥

१५८
ए॥०

॥तथा॥ तथेति। पृथक् पदं नोपसमस्तं। लक्षणाभावात्। चकारोऽवधारणेऽनेकार्थत्वान्निपातानां। तथेमसचयन्तं दृष्ट्वा स्माह। तेनैवेति। ईप्सितात्सर्वम
नीप्सितं इति यथा अधर्म्मान्नताहि भिहन्ति एवं हार्यमपि प्रतिपन्नभूतं पतत्वत्कृत्वास्मतिधे धद्धारेणाभिधीयते तथेहाप्तीप्सितमतिपन्नभूतं न द्वेष्यमेवातिधीयते किं
तर्हि अस्मात् अन्यदस्मादिव द्वीप्सितव्यमिति। किं सर्वमिति सर्वशब्दस्यार्थः। विषं भक्षयतीति। न कस्यापि विषमीप्सितं इति भावः। ननु यएवमनुयोज्या व्याख्या हि त्वा
सर्वतः पीडितो मरणमेव जनः यो मन्यते तस्य विषमपीप्सिततममेव यो पिण्ड्यादिभ्यां त्या विधेमवर्त्तते तस्यापि तद्वीप्सिततममेव यादिष्टपुत्रः हितं दुध्यत्विरेवं तत्र
मवर्त्तते। अतोऽन्नस्य वैगोऽसिद्धमित्युदाहरणान्तरेण व्याचष्टे ग्रामं गच्छन्निति। नात्र वृक्षमूलानीप्सिततमानि पूर्वमनभिहितत्वान्नान्तरीयकत्वात् तु उपसर्प
णं न त्वन्या पिपावद्ग्रामं गच्छन्निति तिन्न प्रयुज्यते तद्विज्ञ्यान्तरीयकतानस्मीपतद् इति सर्वेणैव सिद्धं यथान हि कूलं कषतीत्यत्राचेतनत्वादीप्सामावप्रत्ययात् संबं
धान्तमीप्समानोऽवहितं गात्वा कर्म्मसंज्ञां न प्रतिपद्यते। भवत्वयं प्रतिमन्ताः प्रतिउपपादन प्रकारः। मनुष्यप्रयुक्तेऽस्य सर्वं वेस्वेप साम कर्मभावं ज्ञानं न तत्कर्मप्रयुक्तमपि

॥तथा युक्तं चानीप्सितं॥ येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति तत्स कर्मसंज्ञा विधीयते।
ईप्सितादन्यत् सर्वमनीप्सितं द्वेष्यमितरच्च विषं भक्षयति। चौरान्पश्यति। ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति॥ ॥ श्री ॥ ॥

तिः सर्वेणापि सिद्धे देवदेवंचन हीकूलमित्यत्रापि अनेनैव कर्मसंज्ञा। तथा यत्र क्रियायामेव ता समर्पयन् फले नान्तरीयकत्वानुफलसिद्धिः तत्राप्यनेनैव भवति। अ
थ क्रियाफलयोगी कर्मेति कस्मान्नोक्तं यदीप्सिततमं यद्द्वेष्यमितरच्च तत्र सर्वत्रानुगतमेतत् स्युः इत क्रियाफलयोगित्वं कर्तुरपि तर्हि कर्मत्वं स्यात्
क्रियाफलस्य संयोगात्तत्त्वापि भावात्। अथ परसमवेतक्रियाफलयोगीति लक्षणं। एवमप्यात्मा ज्ञातव्य इत्यत्र न स्यात् तथा विदध्वसपंप्रकाशाभिम
तायाः कर्मत्वं स्यात् घटमहं जानामि इत्यत्र हि त्रितयमवभासते घटो ज्ञानमात्मा चेति तत्र ज्ञानं क्रियात फलं शब्द मयोगा द्रूपो वस्तुहारणेन
युज्यमानस्य विभिन्नं गावादि। तस्योपयुक्त घटस्य यथा कर्मत्वं तथा ज्ञानस्यापि स्यात् ज्ञानं हि क्रियाभवति प्रकाशरूपस्य फलस्याश्रयभूतं तत्सेवज्ञान
स्य पतत्स्वनूपं न दृष्टेत्यथापः प्रज्ञा आत्मा तत्र सर्वेतीत्यमलमिपता। चौरानिति तत्रापि मर्तुकामो वा मित्रादिरूपेण निपर्यस्यमानो वा चौराननुपसर्पतीति
ति सर्वेणैव सिद्धं॥ ॥ ॥ ॥

का॰प॰ह॰१२
१५९

अकथितं। अकथितशब्दोऽप्रमत्तप्रधानेन्द्रः। तद्यथा अकथितोऽहमस्मिन्ग्रामे अप्रधानभूत इति गम्यते अस्ति वक्रियाशब्दो कीर्तितपर्यायः। कथ्यवाक्यमवं धेत्तु एष्ठाव इतः पश्यतेतत्रपूर्वस्य ग्रहणेपा। तेनाकांसपास्यां द्वे चिपपद्रत्यत्र पाणिकांत पास्यो पिसातकरणाधिकरणसेहपो ह्रुपचमादि रखका स्याः नंहितत्रासप्रसंगाः। दुहिपाचीतिपरिगणनात्। अतो द्वितीयस्य ग्रहणं तद्धाह केनाकथितमपादानादिभिर्विशेषकथाभिरि। किमत्रप्रमाणं केने तिकरणानिर्देशः। नहि शब्देषु हि श्रुतमर्थमेव क्रियोपपादीयते न तत्र कारणादिसंबंध्यते। नहि गावः स्वतीति गौरित्यत्र केनेति मग्नः स्थेनेति मतिवचनं

॥ अकथितं च ॥ ॥ अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति। केनाकथितमपादानादिविशेषकथाभिः परिगणनं कर्तव्यं दुहि-
याचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना। उपयुज्यता-
मुपयोगः पयःप्रभृति। तस्य निमित्तं गवादि। तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते ॥ २५ ॥ ॥

वा भवति। कारकग्रहणमनुवर्त्तनार्थं तस्मिंश्च कारकत्वेऽकथितस्य संज्ञा यथा भाव्यमिति। सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरित्युक्तं। परिगणनं कर्त्तव्यमिति। तेन सर्वस्य ग्रहणं तीन्याद्यौ धात्वंतरप्रयोगे मा भूत्। प्रच्छिभिक्षी तत्र छेचेति रूढप्राप्तोऽनित्यत्वाद्ग्राममजा स्तनस्यः स्तनकृतः स्तनाधंताधातवः इकोपणवीतिवृता उ पयुज्यत इत्युपयोग इति। असंज्ञायामपि कर्मणि घञ्। तस्य निमित्तं गवादीति। अनेन गां दोग्धि पय इत्यादौ पयःप्रभृतेरुपयुज्यमानत्वाद् क्षिततमत्वं गवादेरुक्तमर्थत्वादुपादानस्थानी। शिततमत्वं च दर्शयति। तथा युक्तं वा भाववाद्गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि निहितमिति। एतदेव दर्शयति। तस्येत्यादि उपयुज्यमानस्य पयःप्रभृतेर्यन्निमित्तं गवादि तस्येत्यर्थः॥ २५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२५९
एम०

पाणन्यादिकमपि उपयोगान्निमित्तमिति तेनापि विनोपयोगात्स्वप्रयोगसंभवात्। तदर्थमाहेति तस्य करणादेः कर्म्मसंज्ञा नित्यत्वर्थः प्रयोजनवचनं स्वार्थ
शब्दः निवर्त्तमानतया तु प्रयोजनत्वं लुङ् मुख्यस्योपचारात् प्रयोजनमिति वत्। अपूर्वविधाविति यत्रान्यो विधिर्नास्ति तत्रेत्यर्थः। पूर्वग्रहणमनन्यप्राप्तोप
लक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोरपि विषये कर्म्मसंज्ञा न भवति सूत्रे पाकथितमिति कथनमिह निषेधयां चोदनायां भूतकालो न विवक्षितेत्यया
पाणिजे योऽहं तत्रास्य हि प्रमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति। अध्ययनात् पराजेष्यन्तरितं तद्द्वारापि हासाधनमिति। साधनं हि प्रधानभूतां क्रियामपे
क्ष्य गुणो भवति। प्रधानकर्म्मधर्मा इति। तस्यानुप्राधान्यं तदर्थत्वात्। प्रकृतेः हंवं ध्यन्तरितापेक्षितस्य स्वार्थक्रियनमेतत्य स्वस्य भावापेक्षा इतेतदके
चितु परस्मैपदितिः सह धातुमेनं पठंति। यच हि भवापेक्षयं पलपयक्रियावाचीति। तत्राहुः वधेर्वेनइत्यस्यानुदात्तेतो नेकार्थत्वात्स्य भावापेक्षत्वं नि
रितिसंवधातेष्वकर्म्मसापाऽधिविवर्ज्जितिरतिकर्तृपदेस्य कर्मपदेनार्थकथनं तत्रानुपपन्नं यथा याऽध्यमोदं नदत्स्य स्वपच्यतइति। उक्तं इति ग्राव
इत मित्यस्य विवरणं। स्वतन्त्रकारेणेति कविशान्दोमे धाविमान्तवत्नोपि मकरणतस्वतन्त्रकारे प्रयुक्त इति दर्शयति। गां दोग्धि पयइति। ननु चात्र

पाणिनाकांस्यपात्र्यां दोग्धि पयः। पाणायादिकमप्युपयोगान्निमित्तं तस्य कस्मान्न भवति। नेतदस्ति विहिताहितत्त्वकरणादिसंज्ञा तद
र्थमाह अपूर्वविधाविति। अविशिष्टगुणेन च यत्सत्त्वं ते विशिष्टस्योर्गुणाः साधनमेप्रधानं कर्म्मधर्मा इत्यंकितेन यत्संवध्यते। तद
कीतितमाचरितंकविनातदकथितमुक्तं स्वतन्त्रकारेण उदाहृतं गां दोग्धि पयः। पाणिः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पयर्थः गोः पयस्तुजति दोग्धा प्राप्यावापय पश्यमाजपतीति तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात्तस्ति द्वोगोः कर्म्मसंज्ञा। न च वाच्यं प्रयोजकव्यापारेण
प्यमानस्य पदि भवति ग्रातप्त्वं द्विधेवेत्युक्तं रस्तत्रे नियमादत्र नभाप्नोति यथा पर्व तं देवदत्तं प्रयुक्तेयाचपति देवदत्ते ते नेत्सत्रेति। एषं ते ध्येवदिह
नियमः। अयं तु प्रकृतिशब्दः। नैतदस्ति: यथा एषं तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रयुक्तेः अनीयते ग्रामपतीति नैव मत्र। निष्क्रिय स्याप्यावादे
दहिनयनादिष्वविनियोगात्। तथाहि दुहानाप्तिगोर्दुग्धे अग्नाद्धंतोभाग्यादयः शिरसानीयंते तस्माद्दोग्धी गोः कस्याएव क्रियायाः अवगण्ड
ज्ञातुं दुहिः ज्ञाएणमर्थः इत्यंतिगोः ह्रीरंहाप्यति देवदत्तं इति तत्र धापधुपितो प्याप्येवधि भावो विधृतेतथाप्य विवक्षते तस्मिन्निमितमात्रा पेक्षायां उ
दाहरणोपपत्तिः। एवं वा वधिर्विवितेज्ञायां अपादानसंज्ञायां भवत्येव गोर्दुग्धते पयइति। पदार्थपपस्य विशेषणं गोः तदापष्ठीगोः पयो दोग्धीति।

का॰प॰१।१२
१६०

पौरवं गां याचत इति। पूर्वोऽर्थस्य पौरवः। ननु विहितान्यापादानसंज्ञा पौरवाद्यस्मादसौ गां मा इत्येन याचना इत्येतत आह नेत्यादि। योऽसौ यदि दद्यात्तिति तत आह इत्येन ननु मा नामादि इत आदि इत आदित्सते तावता। तदपि न यतः स्वभावं यो विच्छित्ति रत्नादित्सम नोऽपि याचते। गामवरुणद्धि व्रजमिति। ननु व्रजं प्रवेशयति सपम त्रार्थः ततश्च सिद्धं व्रजस्य कर्मत्वं अथ व्रजे गामवरुणद्धि पपतीत्यर्थः॥ तर्हि किमुपि तात्राधिकरणसंज्ञापद्यात एव रोधनक्रियां प्रति निमित्तत्वमात्र विवक्ष्यते न कर्मत्वं नाधिकरणत्वं तदेतदमुदाहरणं व्रजे नहेतुनावरुध्य पपतीत्यर्थः माणवकं पंथानं पृच्छतीत्यापादानादिः प्रवृत्तिप्राप्तिनां प्रश्ना नां ननु चकथितान्यापादानसंज्ञा सहितस्योपदेशमाहत्ये तमस्मात्राहात्येष क्षोभोपघ्न पदिशन्तित तत आह ते मा नामादि इत आदित्सते तावता तदपि न आगादित्सामाने पितृभाव इत्तान्तर प्रवृत्तिनिमित्तिर्यविवक्षात्क्षेपः। किमर्थं पुनर्या विभिन्नोऽह्यपापादानं न घ्नन यो एष एवं भेदो स्ति अर्थात्

पौरवं गां याचते। रुधि गामवरुणद्धि व्रजं। प्रच्छि माणवकं पंथानं पृच्छति। चिञ्। पौरवं गां भिक्षते। चिञ् वृक्षमवचिनोति फला नि। ब्रुवि माणवकं धर्मं ब्रूते। शासि माणवकं धर्ममनुशास्ति॥ ॥२६॥ ॥श्रीएमापनम॥ ॥ ५ ॥ ॥

पापेवं संज्ञानद्ध्यादित्सन्यामप्यासमानार्थो पि हि गच्छते देवदत्तं शतं मार्षपतरतिउच्यते अनुनयार्थस्य याचतेर्ग्रहणापत्तेनाविनीतं विन यं याचते ह्लादमहार्द्यं याचतरत्नमत्रापि भवति सकृदुपात्तस्य बोभपद्याधुपपत्तेः। भिक्षि भिक्षा हीनः वृक्षमवचिनोति फलानि इति यद्यप्येव विश्लि वृक्षात्फलानि पातयति इति अपादानसंज्ञाया अयं विषयः। तथापि पदार्थोन्नावधित्वेन विवक्ष्यते निमित्तरूपेणैव तु विवक्ष्यते तदेतदमुदाहरणं प्रू ते अनुशास्तीति ब्रूञ् शक्र्योऽपि वा विशासु अनुशिष्टौ अत्राही पयस्व धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा माणवकस्यापि प्रेयमाणत्वं तथापि इहातिकर्मभावात्सं प्रदानसंज्ञा पाप्रसंगः पेतु तत्रदत्तनिकर्मणोति माश्रयं ज्ञिति प्राप्तापि निमित्तत्वमात्र विवक्षितं नाभिप्रेयमाणत्वमित्यु दाहरणोपपत्तिः २६॥ ॥ १६०

एम॰

अथ यामेपि द्विकर्मकाः । नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥ गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपलक्षणं । नी अजां नयति
ग्रामं वह वहति भारं ग्रामं हर हरति भारं ग्रामं । चकारेण जपमादयः समुच्चीयन्ते शतं जपति देवदत्तं शतं मुष्णाति देवदत्तं शतं दण्डयति देवदत्तं कर्षति ग्रा
मं शाखां इदं विचार्यते द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः किं मीश्रितत्तमे कर्मणि प्रधाने उत्पद्यन्ते । आहोस्विदनेनेन पसकर्मत्वं तस्मिन्
गुणकर्मणि इति । तत्रोक्तं प्रधानाप्रधानयोर्भिन्न कर्मण्याख्येमेलादीनाहुर्द्विकर्मणां अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः । अपमर्षका
ये द्विकः र्मकाधातवः तेषां प्रधाने कर्मणि । क्षितममेवाख्येलादीनाहुः लादयो भवन्तीत्याहुः । लादयो लकारस्तकः खलर्थाः प्रधानाप्रधानयोर्भि
न्नकक्ष्ययोर्गुणप्रदमिधानात् संभवे प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यमप्रधानत्वादेवेति भावः । नीनीयते ग्राममजा नेपानी ताहृ नपा वहि उह्यते भारो ग्रामं वो
ढव्यं ऊढं सुवहः ह्रियते भारो ग्रामं हर्तव्यः हृतः सुहरः । कृष्यते शाखा ग्रामं कष्टव्या कृष्टा सुकर्षा । अप्रधाने दुहादीनामिति । अत्र द्वितीयमत
योपि गम्यन्ते ननु दुहियाचमित्यश्लोकपठिता एव । एतेषां दुहादीनामप्रधाने कर्मण्याख्येयेलादीनाहुः । एतद्विन्याय सिद्धं । यतः पयोर्थोऽन्यैर्गाः वि
भवन्तीति अतः सुदुहस्य दुहेर्गवाभिसंबंधः गोर्दोहेऽनुपपन्न इत्यन्तरंगत्वाद् कथितकर्मण्यत्रैव लादयो भवति । एवं सर्वत्र दुहिर्गौर्दुह्यते पयः दो
ग्धा दुग्धा सुदोहा याचि पौरवो गां याच्यते । याच्यो याचितः सुयाचः । रुधिव्रजो व रुध्यते गां अवरोध्यः अवरुद्धः सुवरोधः प्रच्छि माणवकं पंथानं पृ
च्छ्यते प्रष्टव्यः पृष्टः सुप्रच्छः भिक्षि पौरवो गां भिक्ष्यते भिक्षितव्यः । भिक्षितः सुभिक्षः चिञ् वृक्षोवचीयते फलानि । अवचेतव्यो [illegible] सुजपः पुछि
अवचितः सुजपः । ब्रुवि । उच्यते माणवको धर्मं वक्तव्यः । उक्तः सुवचः शास अनुशिष्यते माणवको धर्मं अनुशासितव्यः अनुशिष्टः स्वनुशासः
गर्गाः दण्डिनाः शतं दंड्यन्ते दंड्या दंडिताः सुदंडाः । जि शतं जीयते देवदत्तः जेतव्यो जितः । सुजपः मुषि मुष्यते देवदत्तः शतं मोषितव्यो मुषितः सुमोषः । एवं
ते कर्तुश्च कर्मण इत्यभिधानमिति शेषः । ण्यन्तावस्थायां कर्तुर्ण्यन्तावस्थायां कर्मणः सतोऽभिधाने लादीनाहुरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ये गत्य
र्थादयो ण्यन्तावस्थायामपि सकर्मकाः ण्यन्तावस्थायामुत्तरसूत्रेण द्विकर्मकाः जाताः तेषु ण्यन्तावस्थायां प्रयुक्तरसूत्रेण प्रयोजककर्मणि तत्र लाद
यो भवन्तीत्यर्थः । गमयति ग्रामं देवदत्तं गम्यते ग्रामं देवदत्तः गमयितव्यः । गमितः सुगमः । बुध्यर्थ । बोध्यते माणवको धर्मं बोधयितव्यः बोधि
तः सुबोधः । प्रत्यवसानार्थ । भोज्यते माणवकः ओदनं भोजयितव्यो भोजितः सुभोजः । शब्दकर्म पाठ्यते माणवको वेदं पाठयितव्यः पाठितः सु

पाठः। अकर्मकाः। आस्यते माणवको मासम्। आसितव्यः। आसितः। आस्यः। बुद्धिभक्षणार्थशब्दकर्मकाणां। तेषु एवं तावद्यथापदर्शनं सु गुण
कर्मणि ल्यादयः। इमं तांतं सं बोध्यते माणवकं धर्म्मः। भोज्यते माणवक मोदनं। पाठ्यते माणवकं वेदः। इत्यादितद्यमत्र निर्णयः। नीवहि ह्रकृ षिभ्यः प्र
धाने कधर्म्मः ण्यिल्यादयः। तत्सं वंध स्य पूर्व्वमा वित्वात्। दुह्यादिभ्यो जिंदूमुषिभ्य श्चाप्रधाने। तत्सं बोध्यते माणवकं धर्म्मः। नोऽयं कोपं वस्यांतरं नात्।
बुद्धिभक्षणार्थशब्दकर्म्मके षु गुणकर्म्मणि प्रधाने वा यथेष्टं। गत्यर्थाकर्म्मकयोः द्विकोश्च ण्यंतयोः प्रयोज्यकर्म्मणि तिप्रयोज्यस्य प्राधान्ये
नाभिधीयमान प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात्। प्राधान्येन गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणि स्यगुणभावः। आर्थेन। माये। न प्रयोज्यव्यापा
रस्य प्राधान्यं तैः। तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य। तत्प्राधान्याद्भुतकर्म्मणो पि प्राधान्यमिति सर्वे पूर्व्वथा लादयः प्रयोज्यकर्म्मणीति स्थितं अक
र्मकाणां च धातूनां कालभावाध्वगन्तव्यदेशाः कर्म्मसंज्ञा इष्यंते। उक्तं च कालभावाध्वगन्तव्याः कर्म्मसंज्ञा ह्यकर्म्मणां देशश्चाकर्म्म
काणां तु कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यमिति। अध्वगन्तव्येति गन्तव्यो ध्वा अध्वगन्तव्यः क्रोशादिः। अध्वपादो द्रव्यः। गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धः स्यान्निपतत्परिमाण
स्य क्रोशादेरिह ग्रहणं यं गन्तव्यग्रहणं तेनाध्वानं स्वपितीति न भवति। ननु च कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया किं कर्म्मसंज्ञया देशस्य तावद् क्रमाका
लाध्वनो पि ल्यादिविधानार्थं कर्म्मत्वं एषितव्यं। आस्यते मासः आसितः आसितव्यः आसितः स्यासः। एवं शय्यते क्रोशः इत्यादि। भावः गोदोहमा
स्ते यावता कालेन गोर्दुह्यते तावन्तं कालं मास्ते इत्यर्थः। गोदोहाद्दीनं मासा स्विकालहेना प्रसिद्धत्वाद्व्यस्य पृथक्ग्रहणं देशः कुरून्स्वपितिकुर
वः सुप्यंत इत्यादि कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति नुसूत्रमक्रियाजंतसंयोगार्थमारंगुरु ध्वानाः सर्वएव कल्याणी क्रोशं कुटिला नदीति तत्र हि विक्रमकं का
लभावाध्वगन्तमार इति न वक्तव्यं नाज्ञाविद्यासनमात्रे वर्त्तते किं तु तत्पूर्व्वके आपने वर्त्तते मास मास्ते कोर्थः मासमासनेनाप्नोतीति तेषु सर्व्वत्र एवं च काला
सकर्म्मकेषु पि मास्यादयः कर्म्म भवंति। मासं वेदमधीते मासं वेदाध्ययनेनाप्नोतीत्यर्थः। अथ कर्त्तिकर्म्मणोः कृतीति षष्ठी। द्विकर्म्मकेषु किं प्रधाने
कर्म्मणि भवति। आहोस्विद्गुणे भवति आहोस्विदुभयोः। उभयोरिति प्राप्तं द्वितीयावद्वाप्यकारकवचनात्गुणकर्म्मणि विकल्पेन षष्ठी प्रधानकर्म्मणि नि
त्यानेता। अश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नस्य अश्वस्य च भर्ता इति वा द्विहा कथितं कर्म्मेति तावत्। अकर्म्मकस्य पूर्व्वसूत्रे द्वयं तद्विषयस्याप्यकथितत्वात्। इतं न रसप्रणेती सप्त
मा भूदिति इत्यादि परिगणनं मत्वयं कर्त्तृत्वं तस्मिंश्च क्रियमाणे रत्नं प्रचरति वृत्तमूलानुपसर्पतीत्यत्र नस्यादिति शस्त्रमपि प्रयोगाद्बहुवचना स्त्रं इति। २६।

॥ ॥गतिबुद्धि॥ ॥गमयति माणवकं ग्राममिति। कथमत्र ग्रामस्य कर्मत्वं प्राप्तवत्याः कर्तुरीप्सिततमं इत्युच्यते न च ग्रामं गमयति माणवकः कर्त्ता अनेन कर्मसंज्ञक-
त्वात्। तत्र यथा माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र वस्तुतो भक्षणे नेप्सिततमा नाम पि माषा णां कर्मसंज्ञा न भवति तत्कस्य हेतोः अश्वस्येप्सितस्य कर्तृत्वात्।
तद्वदत्रापि न प्राप्नोति। मा भूत् गमयति माणवकः कर्त्ता प्राक्तु तदुत्पत्तेः प्रकृत्यर्थे कर्त्ता भवति तदानीमेव च ग्रामस्याभिसंबंधः ग्रामकर्मणः
सो ग्राममनेन प्रेष्यते ग्रामं गच्छेति। ततो पश्चाद्ग्रामवत्स्य प्राप्तं ग्रामस्य कर्मत्वं न तस्यां ग्राम माणवकस्य कर्मत्वं पश्चात् प्रवण नावस्थ प्राप्तं माणवकस्य कर्मत्वं न

॥ ॥गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ॥ अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्य-
वसानार्थानां च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति। गच्छति मा-
णवको ग्रामं। गमयति माणवकं ग्रामं। याति माणवको ग्रामं। यापयति माणवकं ग्रामं। गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः
। नयति भारं देवदत्तः। नाययति भारं देवदत्तेन। वहति भारं देवदत्तः। वाहयति भारं देवदत्तेन॥ ॥ ॥ ॥

तस्मां ग्रामस्य कर्मत्वं पूर्वमकृतत्वात् माषेष्वश्वमित्यत्र तु मैवं संभवति। यापयतीति याप्रापणे रत्नमाम्नायाति ल्हिपत इति याति गत्य-
र्थः। नीवह्योरिति न चेतयोर्गतिफलं प्रापणमर्थः। नयति हि संतार्थे प्रारत्नत्रं च भाष्यं न हि वहिर्गत्यर्थ इति हत्संगुणभावे नापि गतिः प्रती-
यत इति ग्राबामतिषेधउक्तः॥ श्रीराम राम राम ॥ ॥ श्रीरामराम ॥ ॥ ॥ ॥

का. १२.१२
१६२

प्रहेरनिपंतकसे ति वक्ष्यामीति चोपहतेपः वाहयति बलीवर्दान्यवा निरन्त्राणो बलीवर्दाः कर्त्तारः एवं नेतुर्निपत्ताहारयतिः कर्त्तृतत्प्रतिषेधप्रतिषे
धाद्विधिरेव भवति॥ बुध्यर्थग्रहणेतदानमान्नवाचिनां स्मरणादीनामितरा द्व॥ वन्नाव पितथैवोदाहृतं आदिखादोघोरिति। अपर आह सर्वमेवं प्र
त्यवसानकार्यमिदं न भवति। नाव्यपदृयमेव कर्म्मसंतेतिनिग्राण्णाबलनार्थं प्रपश्येति पदं प्रपिन भवति। इदमीक मिष्यते क्रोधिकरणेन भोक्तृ

॥तिबुद्धिप्रत्यवसानः वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यः। इह मा भूत् वहति पवान्बलीवर्दा वाहयति पवान्बली
वर्दानिति। बुद्धि। बुध्यते माणवको धर्मं। बोधयति माणवकं धर्मं। वेत्ति माणवको धर्मं। वेदयति माणवकं धर्मं। प्र
त्यवसानमभ्यवहारः। भुंक्ते माणवक ओदनं। भोजयति माणवकमोदनं। अश्नाति माणवक ओदनं। आशयति मा
णवकमोदनं। आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अत्ति माणवक ओदनं। आदयते माणवकेनौदनं। खादति माणवकः। खा
दयते माणवकेन। भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। भक्षयति पिण्डी देवदत्तः। भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेनेति। अहिंसार्थस्येति
किं। भक्षयति बलीवर्दाः सस्यं। भक्षयति बलीवर्दान्सस्यं॥ ॥२७॥

गतिप्रत्यवसानार्थेष्विदं इदमेषां जाधमितिभाहे इति। समर्थो दिषु प्रापेण हेतुमणिच एवसंभवात् हेतुमणिवो विधिरिति प्रतिषेधोपि प्रसजा
न्नेह स्येवमास्पदं इति चुए दि णिजंतो ष्वएं पन्नएवेति भक्षेः प्राप्तिः। भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमिति हेतुस्यानोपादानां भक्ष्यमाणानां हिंसा भवति
तस्मा भवस्यापां केश्चिदेतन्मापुपामातां सामिनो वा हिंसा द्रष्टव्या॥२७॥

१६२
एफ

ग्रहकर्मेशब्देन क्रियाक्रियायाः ग्रहणं यथा कर्तरि कर्मव्यतिहारे इति कश्चित् साधनकर्मभावेः शब्दकर्मणा इति। ग्रहशब्दक्रियाणामिति चेत् द्रष्टव्या
हीनाय तिमिधः द्रष्टव्यति पुत्रं देवदत्तः स्वापयति पुत्रं देवदत्तेन कं दापयति पुत्रं देवदत्तः कंस्यति पुत्रं देवदत्तेन शब्दापयते देवदत्तः शब्दापयेतः शब्दाय
येतदेतं देवदत्तेन अकर्मकत्वात् प्यन्तप्रसंगाः शब्दलक्षणस्य कर्मणोऽभावात् कर्मत्वं प्राप्नोति ग्रहणे तेषामुपसंख्यानं अशब्दक्रियाणां
ग्रहणमिति कोकं देवदत्तः स्वापयति कोकं देवदत्तं ननु बुध्यर्थत्वात् तत्र सिद्धिः चेतनाद्यो हि ज्ञानमात्रवचनाः बुध्यर्थाः अस्फुतं हि साधन
कर्मणो ग्रहणं शब्दकर्मणा इति चेत् जल्पतिनात् उपसंख्यानं जल्पति पुत्रं देवदत्तः जल्पयति पुत्रं देवदत्तः भाषयति कोकं देवदत्तं ननु बुद्धिना
ययति पुत्रं देवदत्तः विलापयति पुत्रं देवदत्तं। आभाषते पुत्रं देवदत्तं आभाषयति पुत्रं देवदत्तं दृशेः सर्वत्र प्रयोक्तृकिया ग्रहणे अप्यापि साधनय

॥शब्दकर्मणां। अधीते माणवको वेदं। अध्यापयति माणवकं वेदं। पठति माणवको वेदं पाठयति माणवकं वेदं॥

ग्रहणं अप्याप्युभयमत्र ग्रहणं सर्वथा दृशे रूपसंख्यानं पश्यति रूपतर्कं कार्षापणं दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणं महाचार्यः दृशिः वस्तुनः साधनके ज्ञान
विशेषे वर्तते तदेव द्रक्ष्यं ज्ञानमात्रवचनत्वेन बुध्यर्थत्वादेव सिद्धं। तदेवमुभयोरपि पक्षयोर्दोषात् भाष्यं नाम तरः पक्षो निरणयि। इति
कारणमेव शब्दक्रियाः शब्दसाधनकर्माणश्च तान विवाद सिद्धान्त उदाहरति। अधीते इत्यादि अध्यापयतीति कीदृशी नाम विस्मृतं अति
द्वीयादिना पुरुः निर्णयस्य साधनकर्मणो ग्रहणं कमत्र ग्रहणात् गत्यर्थाः गति बुद्धि शब्द मनुष्य स्तानार्थाः कर्मकाणामिति मेवसिद्धं तस्मादी
नां तूपसंख्यानं कर्तव्यमेव अन्यस्त्वाह जल्पति देवदत्तः इति वचनेन बोधयतीत्यर्थः एवं च मन्त्रापि तत्र जुघ्यर्थत्वादेव सिद्धा न मनस्मात् बुद्धि
स्याद्योधनात् उपसर्जनीभूता प्रिता बुद्धिरस्तीति गत्यन्ते बुध्यर्थत्वमात्रेव उपसर्जनीभूतोपि आत्मादिर्यो अन्यथा गमयतीत्यादीनामापा
र्थत्वादेवाप्रसंगात् ग्रहणमनर्थकं स्यादिति अस्तु चेतनविषये एव मचेतनविषये कथं प्राप्तिं किं चित् जल्पति तमन्यो जल्पयति न ह्यत्र बोध

का० ५१.१३
१६३

अकर्मकाणामिति कालभावाध्वगन्तव्यते इत्यत्र तिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थः। आंग्रा ह्यः अमथ्यामास मासते देवदत्तः मासमास्यपति देवदत्तं गो
दोहमास्यपति क्रोशमास्यपति कुरूनास्यपतीति इत्यत्र नन्वस्मात् कालादि कर्मणा सकर्मकत्वात् एवं लक्ष्यकर्मणि चेमा द्वावपि पर्यायाकर्मकस्य ग्रहणं तत्र
सर्वत्र दृष्टव्यं। तेन मासमासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ भावे लादयः सिद्धा भवन्ति कर्मकवद्वचनादि निकालग्रहणमुपलक्षणाद्वक्ष्यमाणत्वात् अप
मपि भवति। मास आस्यते देवदत्तेन मासः कर्मणि लोपी भवति। सतत्वकर्मकवद्वत्भावी वक्तव्यः। न वक्तव्यः अकर्मकाणामिति सुसज्जेन च
कालादिभिः केचिद् कर्मकाः लादिभिरप्यकर्मकाख्यग्रहणः पदान्तेन विवक्ष्यन्ते। यथा शेते देवदत्तो न तु शेते इति विवक्षितकर्माणो कर्म
काः। किन्तु हि पित्तेनाविद्यमानकर्माणो धातवो अकर्मकाः नाथापस्य धातोस्वरूपावधिमकर्मकत्वं न च कालादिकर्मणास्वरूपावधिक

अकर्मकाणां आस्ते देवदत्तः। आसयति देवदत्तं। शेते देवदत्तः। शाययति देवदत्तं। एतेषामिति किं। पचत्योदनं देवदत्तः। पा
चयत्योदनं देवदत्तेनेति। अण्यन्तानामिति किं। आसयति देवदत्तो यज्ञदत्तं। तमपरः प्रयुंक्ते आसयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः

मकर्मकत्वं भवतीति सामर्थ्यान्न घ्नतीति किं नकर्मणा अकर्मकत्वं विज्ञायते किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता खव्यापारे वर्तमानस्यापि प्रयोज्य
स्य प्रयोजकव्यापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यमानत्वात् कर्मत्वं। रोत्वेन सर्वमहत्वान्नीमपि कर्तृसंज्ञां वाधित्वा कर्मसंज्ञा वाधित्वा कर्मसं
ज्ञाम विष्यतीति एवं तर्हि सिद्धे सत्यारंभो नियमार्थः प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति तदा तेषामेव नान्येषामिति तेन पाचयत्यो
दनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र सर्वमहत्वात् स्वकर्तृसंज्ञाया अनवस्थानात् कर्तृसंज्ञीया भवति उक्तं च गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां
गतः। नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयतः इति कर्तुः स्वधर्मः स्वतन्त्रता। अथ कथम अपाचिता एनं हि देवदेवमहर्षिः सतां ग्राह पितृ
शाशकेति। स्वतन्त्राः कवयः। यद्वा ह्येनां प्रतिकिं विरुद्धाह विषये ग्राह पितृंचो यपितृं न शशाके ते वंज्याख्येयं न तु बुध्यर्थत्वात् सिद्धं ॥ ॥ २८ ॥

१६३
एम०

।हृक्रोः॥ तत्सर्व्याद्ययो निवृत्ताः। तेनोभयत्र विभाषेयं। पचाहरतिर्णिजौ वर्त्तेते। हरति भारं देवदत्तः। हारयति भारं देवदत्तमन्यो हारयति वा। अभ्यवहरति माणवक इत्यनेन
कर्मणि। चापमकर्म्मकः। अं देवदत्तस्य एवं त्वेतेः स्यात्। विकुर्वते रतिनदत्ता पूर्वेण प्रात्मने। पचाहरति स्नायायी वर्त्तते हरति स्ववर्णाची रथ तिसृवर्णाचो
रयतिकरोति स्वसकर्मकः। तत्र अप्राप्ते। नञ्चर्न्तस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा। इति नियमस्यैव विकल्पो युक्तः॥ तत्सर्व्याद्दृष्टेवेतियोऽयं नियम
मः स हृक्रोरन्यतरस्यामिति तत्स्वपक्षे नियमाभावात्। तत्सामर्थ्यादत्र पक्षे कर्म्मत्वं पक्षान्तरे च कर्तृत्वं भवतु। अन्ये तु नियतं कर्म्मसंज्ञा

हृक्रोरन्यतरस्यां॥ ॥ अणिकर्त्ता स णिचि वित्तिवर्त्तते। हरते। करोतेश्च एषां तयोः यः कर्त्ता स णौ तयोरन्यतरस्यां कर्म्मसंज्ञो भव
ति। हरति भारं माणवकः। हारयति भारं माणवकं माणवकेनेति वा। करोति कटं देवदत्तः। कारयति कटं देवदत्तं देवदत्ते
नेति वा। अभिवादिदृशोरात्मनेपदे उपसंख्यानं। अभिवदति गुरुं देवदत्तः। अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा
। पश्यन्ति भृत्या राजानं। दर्शयते भृत्यान् राजानं दर्शयते भृत्यैरिति वा॥ आत्मनेपद इति किं दर्शयति बैत्रं मैत्रमपरः। प्रा
प्तविकल्पत्वाद्वितीयैव। अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैव। ॥ ॥ ॥

प्राप्नोति। एवं तर्हि वाति कारको भयत्र विभाषा क्षिपं पठितात्तत्सामर्थ्याद्दर्न्तरस्यावि विशिष्टिना क्षीयते अविशेषेण हृक्रो विकल्पः भवन्ति
ते। अभिवादिदृशोरिति। अभिवादयते एषा प्रेविभाषा दृशोर्बुद्ध्यर्थत्वात् दृशेः सर्वत्रेति वा प्राप्ते। अभिवादयतेरति णिचश्चेत्यात्मनेप
दं परस्मैपदत्व भिवादत्व भिवादयति गुरुं देवदत्तेनेति कर्तृसंज्ञैव भवति। दर्शयतेरिति कर्म्मसंज्ञाभावपक्षे कर्म्मीतरस्यापवाताणेर
णाविस्यात्मने पदं अन्यत्र तु णिचश्चेति ॥

का॰ ५६॰१२

१६४

स्वातंत्र्यः ॥ ॥ स्वतंत्रशब्दोयं तंतुवायनवनोप्यस्ति। स्वं तंत्रमस्य स्वतंत्रः वितताः तंतवः तंत्रमित्युच्यंते। अस्ति च साधारणाद्द्रव्ये पुनर्वेतने साधारणो
भवेतत्रं स्वं धनं तंत्रं साधारणमस्य स्वतंत्रः। अस्ति च प्रधानवचनो यस्मिन्नात्मतंत्रं प्रधानमस्य स्वतंत्र इति। तत्राप्ययोर्ग्रहणे नयोरपोहनादिवि
षयेकर्तृसंज्ञास्यात् त्वो द्विशेषद्दिति तत्र तंतुवायाद्यावयाष्टतीमाद्यौरहवनस्यात् देवदत्तो याष्टतीति। इममाघयोर्ग्रहणे दोषं दृष्ट्वातथो
पमर्षमाश्रित्याह स्वतंत्र इति प्रधानभूत उच्यत इति स्वतंत्रशब्दस्यात्र तत्रैव प्रसिद्धतत्वादिति भावः किं च कारकाधिकारात् क्रियाविषयं स्वातं
त्र्यं गृह्यते न च तंतुवायः तंतुवायतया क्रियायामुपयुज्यते किं तर्हि प्रधानतयैवेति तद्ग्रहणेनैव ग्रहणं युक्तं प्रधानभूत उच्यते एवं
सत्यप्रधानापेक्षत्वात् प्रधानभावस्य यत्राधिकरणादीनि प्रधानानि कारकाणि संज्ञिकार्थैः स्थाल्या पचतीति अत्रैव स्यात् तत
स्त्रोत्तरस्मादाविल्याश्रमप्रधान्येनागुणभावो लक्ष्यत इति दर्शयति अगुणभूत इति तेन यस्य गुणभावो नास्ति स कर्ता कारकान्तरविवक्षा
यामपि चागुणभावो ऽस्त्येव कः पुनस्त्वेकारकाणां गुणगुणिभावः प्रधानैककार्यापेक्षिक्रियानवतिर्वर्तते तत उक्तं यत्र प्रधानतः शक्तिलाभात्

स्वतंत्रः कर्ता। स्वतंत्र इति प्रधानभूत उच्यते। अगुणीभूतो यः क्रियासिद्धौ स्वातंत्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति। देव
दत्तः पचति। स्थाली पचति। कर्तृप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥ २९॥ ॥ ५ ॥ ॥

ग्रावापारनादपि तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् अदृष्टत्वात् इति निषेधः प्रविवेकेपि दर्शनात्। आणद्गुपकारीत्वात् स्वातंत्र्यं कर्तु
रित्यत इति। कर्ता भवतीति तानि करणादीनि अथ किं प्रतिलभंते। कर्तान्तु प्रयोगे कर्तृसंनिधौ च करणादीनि पराभवंति तदधीने यां प्रवृत्तिनिवृत्ती
प्रधानकर्तुश्च प्रतिनिधिर्निदृष्टः करणादीनां नानुदृष्टः। प्रीत्यपवादतीवारै स्प्यते प्रविवेको ऽभावः करणाप्रभावे प्राप्तिरेतेरस्यादौ केवलः
कर्ता दृश्यते न नु कर्तुरभावे करणादीनि दृश्यते। आणद्गुपकारित्वादिति यद्यप्यतो नरस्य फलसिद्धावुपकरोति न नु करणादिवद्गुण
विशेषतयापीत्यर्थः। एतत्प्रापेणवेतनेषी च संभवतिना चेतनेषु स्थोपातीत्यादौ नैषदोषः। उक्तलक्षणी कर्तृ ऐद्वर्यदृष्टं प्राधान्यमगुणभावश्चत
त्रागुणभावो चेतनेषु चेतनेष्वपि संभवति। सचाप्यगुणभावो नमतिनिपतविषयः प्रसिद्धेवतु विपक्षस्य तेतत्सैवेत्याह। स्वातंत्र्येण विवक्षित इतिवि
विक्षितरमस्योदाहरणं स्थाली पचतीति। अन्येन त्वाचक्षते। अगुणभावेनाभिधीयमानः व्यापारो गुणभूतो गुणभूतधातूपात्तव्यापारः कर्ता

१६४

१००

॥ तत्प्रयोजको हेतुश्चेत्यनेन कर्तृसंबध्यत इति कर्तृसंज्ञाविशिष्टः स्वतन्त्र इत्यर्थः। ननु च प्रयोजकसंनिधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यं कर्तृसंनिधाविव क-
रणादेर्नान्तत्कथं स्वतन्त्रं उपपद्यते। कथं तर्हि च कर्तृसंज्ञाविशिष्टः कथं तावत्पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्यत्वे तस्य भवति स्वो हि
व्यापारः स्वतन्त्रस्य तत्र प्रयुक्तिरपि किमर्थमापि विरंस्यतीति मत्वा केनचितत्। भवत्येवं प्रवर्तने प्रवर्तनेऽपि तु वल्लोत्कारेण प्रवर्त्यते तन्न कथं। उच्य
ते अप्रवर्तमानं प्रवर्तनेऽपि यावत्स्वार्थाद्दृश्यमानं प्रयोज्योऽनभिवर्तितावत्प्रयोजकः पाचयतीति न व्यपदिश्यते प्रयोज्यः प्रवृत्तस्तु तत्कालमेव तु
व्यपदिश्यते तदानीमपि च स्वतन्त्र एव प्रयुक्तिर्विघ्यत इति अनुवर्तमानादिप्रयुक्तिः प्रयोज्यस्य फलनिष्पत्तेः प्रवर्तनौ हेतुर्निमित्तोऽवच्छित्त्वा
लोऽनुद्विवाचस्त्वमेव प्रयोज्यस्य प्रवर्तनाव्यपि भवति। उक्तं च इच्छामात्रस्य तु मैवं यथाऽऽदेवीदिधीयते प्रवर्तनस्य पदार्थस्वरूपस्य विषयोऽणि

॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते। तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः निपातनात्समासः। गन्धा तत्र तत्प्र-
योजकोऽयोऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति। चकारात्कर्तृसंज्ञं च। संज्ञासमावेशार्थश्चकारः। कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते। कारयति। हा-
रयति। हेतुत्वान्निमित्तं कर्तृत्वात्कर्तृप्रत्ययेनोच्यते। हेतुप्रदेशाः हेतुमति चेत्येवमादयः॥ ॥ ॥

वरमितिदेवदत्ताद्याप्रयुक्तिः प्रवर्तनप्रवर्तनानुरूपेणानीयत इति प्रकृतमर्थं कर्तुः स्वतन्त्रप्रयोजकस्त्वविरुद्ध इममेवार्थं दर्शयितुं तच्छब्दो या-
दानं अनन्तरस्य कर्तुः प्रयोजक इत्यपेक्षायां प्रकृतत्वाद्देवदत्तं तत्प्रयोजक इति लाभादनर्थकं तत्स्यात्। तस्य प्रयोजक इति। ननु तत्प्रयोजक
त्वेऽपि निप्रतिषेधात्कथमत्र समास इत आह। निपातनात्समास इति। अत्र विचार्यमाणे समासप्रकरणे एव विचारयिष्यामः। संज्ञास-
मावेशार्थश्चकार इति अस्मिन्हि तस्मिन्नेकसंज्ञाधिकारात्कर्तृसंज्ञा न स्यात्। कुर्वाणं प्रयुङ्क्त इति। कुर्वाणदशायां प्रयुक्तिः स्वतन्त्र-
स्यैव णिद्वाच्यमेवं विप्रः हेतुत्वादिमादिनासमावेशस्य प्रयोजनं दर्शयति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२३

का० प१-१३
१६५

प्राग्रीश्वरात्॥ ॥प्राचि काले देशे वा प्राक्। अधिरीश्वरे इति वक्ष्यतीति रीश्वरशब्दस्य तिमा॥ सर्वपदान्तेन रेफेण महानुकरणं द्रष्टव्यं अनुकार्ये
णार्थेनार्थवत्वात् विभक्त्युत्पत्तिः। ववाह रसत्र निपातत्वेन लिङ्गादि निपातमव्ययमित्यव्ययसंज्ञा भवति निपाता आद्युदात्ता इति स्वरेण न
भवति। चवादीनामनुदात्तानां गणे पाठात्। अन्येषां तु तदपि भवति ननु प्रथमा प्रसमपद्मादि रधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविष
येष्ववर्त्तते तथापमपि प्रवर्त्तिष्यते निपाता इत्येवाल्लनार्थो वधिनिर्देशेनेत्यत आह। प्राग्वचनमिति। प्राग्वचनद्वारेणावधिनिर्देशस्य प्र
योजनमुक्तम्॥ अयमर्थः। असत्यवधिनिर्देशे निपातास्त्वप्रसमन्निपोग्यामनुक्तौ सत्यामप्येकसंज्ञाधिकारात् पर्याय: स्यात् न तु समा
वेशः सति तु तस्मिन् रीश्वरात् प्राक् पार्वतः संज्ञिनः सर्वं स्तान्नैकध्यमिहापेक्ष्य संज्ञाविधीयतेनेमतिकारात् पर्याय नि: तस्माद्भवति समावेशः॥
प्रयोजनमिति अथवा प्राग्वचनं किमर्थं पंचम्येव प्राप्तिरिति दिक्शब्दोध्याहारे प्यते परिगामस्येव ध्याहारेण भविष्यति चादयोसत्वे प्रारभ्य

॥प्राग्रीश्वरान्निपाताः॥ अधिरीश्वरे इति वक्ष्यति प्रागेतस्मादवधेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः। व
क्ष्यति चादयोसत्वे। च। वा। ह। अह। प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थं। गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिः सह निपातसंज्ञा स
माविशति। रेफेरीश्वरेणामीश्वरे तोसुन्कसुनाविति यमव धिर्माविज्ञायीति। रीश्वरादीश्वरान्माभूत् कृन्मेजन्तः परोपि सः॥ १०

स्मनपोर्विधेयासंभवेनानर्थकाप्रसंगात्। अत आह। प्राग्वचनमिति अयंभावः। अध्याहारेणापि दिक्शब्दस्य सामर्थ्यान्तत्रेणद्धो प्राक्छ
ब्दो उच्चार्यते तेनायमर्थो भवति प्राग्रीश्वरात् ये वक्ष्यन्ते तेषां कुनिपातसंज्ञा भवंति निपाताः संतो यामादि संज्ञा इति ते ननिमित्तमेव निपा
तसंज्ञायास्त्वादि संज्ञानामिति समावेशासिद्धिरिति रीश्वरादिति सहरेफेणानुकरणे प्रयोजनमाह। रीश्वरादीश्वरान्माभूदिति रीश्वरादि
णामुल्कमुलौ ईश्वरे तोसुन्कसुनाविति यम्माभूत् रेफवमर्थमिमर्थः। पदार्थे हितंपात् तत्रापिपर्यन्ते तदावीश्वरशब्दो स्तीति अभिप्रेसवी
श्वरादि सुकं ज्ञापकात् सिद्धं पदं पंकृन्मेजंतर इति कृतोमां तत्सेजंतस्य वा समसंज्ञा प्राप्तिता प्राप पत्ति अनंतरं ईश्वरशब्दो वधिर्न सवहि
तरिति अन्यथा सेसेनसमतीं णामुल्क मुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायाः सिद्धत्वादनर्थकं तस्मात्। नैतदस्ति ज्ञापकं कृन्मे
जंतः परोपि सः॥ ईश्वरे तोसुन्कसुनाविति सम्प्रत्यये पिकृन्मांतात् जंतश्चा स्तिक्रमार्थं तवैके निमापे जंतः णमुलादिस्तु मांतः जर्थमिति।

१६५
एम०
क्षा ११३०॥

॥ [illegible] ॥

यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययत्वंस्यात्तित्तज्ज्ञापयति अनंतरस्यग्रहणमिति अन्यथा द्वितीयेननिपातसंज्ञाकायाःता अव्ययीभावस्य निपातत्वादेवाव्य
यसंज्ञायाः सिद्धत्वादनर्थकंतत्स्यात्। नैतदस्ति समासेष्वव्ययीभावः। तुल्ययज्ञातीयस्यग्रहणंयेनियमार्थमेतत्स्यात् ननु तर्नंतरस्यग्रहणेज्ञापकं इत्यर्थः।
एवंतर्हि लौकिकमायादेवानंतरस्यग्रहणंभविष्यति लौकिके ह्येवकांतास्त्रियंप्राप्यमनुवर्तते शिशिएपवानंतराउदकांतः आनंतरोनुमन्यवां
धवानिवर्त्तेतितद्दृष्टापितथाह लौकिकंचातिवर्ततइति लौकिकंमायेलोकएवातिवर्ततेयतो द्वितीयमप्युदकांतेलिहा निशायादनुव्रजानिवर्त्त
ते। तस्माद्ग्रहणादिमुच्यते वीसृणन्माभूदिति स्थितं॥ ननुचनलोकाव्ययेमन्त्रलोकादीनामव्ययत्वादेव षष्ठीप्रतिषेधेसिद्धेपुनरुपादानं ज्ञाप
कंभविष्यति। अनंतरस्यग्रहणमिति। नैतदस्ति अव्ययसंज्ञायाएव्यभावंज्ञापयत्येतन्निपातसंज्ञातुस्यादेवतत्रच चिकीर्षार्थइत्याद्येनिपातए
वजनाद्धितिमतद्यहसंज्ञास्यात्। मोक्ष्यामिति। यथा तन्त्रिमतार्थः। प्राप्य यर्यासोपवा यच्चिक्रियाविशेषणत्वात्पुंस्तकत्वे। च्यादयः। न चेत्सत्ववर्त्त
। समासेष्वव्ययीभावो लौकिकंचातिवर्त्तते॥ ॥चादयोऽसत्वे। चादयो निपातसंज्ञाभवंतिनचेत्सत्वेवर्त्तंते। यसत्वप्रतिषेधोयं॥
सत्वमिति द्रव्यमुच्यते॥ च। वा। ह। अह। एव। एवं। नूनं। शश्वत्। युगपत्। सूपत्। कूपत्। कुवित्। नेत्। चेत्। चण्। कच्चित्। यत्र।
नह। हंत। माकिम्। नकिम्। माङ्। माङ्गेऽङः कालेविशेषणार्थः माङिलुङिति इहनभवति। माभवतु माभविष्यति। नञ्।
यावत्। तावत्। त्वै। द्वै। रै। श्रौषट्। वौषट्। वौषट्। स्वाहा। वषट्। स्वधा। तं। तथाहि। खलु। किलो। अहो। अथो। न। मानो
ना। ननु। मन्ये। मिथ्या। असि। ब्रूहि। तु। नु। इति। इव। वत्। वात्। बत। इह। वां। शं। हिं। कुं। मुकं। मुके। ननुकं। नहिकं। सत्यं। ऋतं
। श्रद्धा। इद्धा। नोचेत्। नचेत्। नहि। जातु। कथं। कुतः। कुत्र। अव। अनु। हाहौ। हेहा। इहा। आहोस्वित्। छंबट्। खैं। दिष्ट्या। पशु
वट्। खं। दिष्ट्या। पशु। वट्। सह। आनुषक्। अंगाफट्। ताजक्। अये। अरे। चटु। वाटु। कुं। खुं। घुं। हुं। आं। ईं। शीं। सीं। वे॥
नइतिसत्वेवेदंवर्त्तितेतद्गुणसंज्ञानभवतीत्यर्थः। नद्दाहमसत्वप्रतिषेधोयमिति अथ यद्यपुद्दाहेकोदोषः। पशुशब्दोत्रपठ्यतेसजातिविशिष्टेद्रव्ये
वर्त्ततेतस्यनिपातत्वेस्यात्तजातिद्रव्यसमुदायमनूपोह्यर्थः केवलद्रव्यादनयोभयति। तथाब्राह्मणइहमत्रविप्रातीति विग्रः। आनस्थोपसर्गाइतिकः।
अत्रभशब्दः क्रियाविशिष्टेद्रव्येवर्त्तते। तत्रक्रियाद्रव्यसमुदायस्य द्रव्याद्यन्तत्वान्निपातत्वेसत्यव्ययसंज्ञायांतद्धितविधेःस्युप्रामातविम
शब्दस्याव्ययसंज्ञास्यात् असत्वप्रतिषेधेऽपन्नेद्रव्यगोधस्तत्रैवसर्वत्रमानः पशुशब्दोसत्ववचनोभवति इत्यर्थलोपंनपेति पशुमन्यमाना॥

२५

का॰ प॰ ११३
१६६

सत्वमिति च द्रव्यमुच्यते इति । इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमुच्यते । उक्तं चात्र वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो
भेद्यत्वेन विवक्षित इति । स्वार्थेनेति शेषः । सिद्धरूपो योऽर्थः स्वार्थेन विशेष्यतया विवक्षितः तद् द्रव्यमित्यर्थः । उक्तं च स्वार्थमापन्नविशेषं निर्वाच्यं द्रव्यं तद्
ष्यते इति एतच्च कस्यासीदिति निर्दिष्टे तेपञ्ज्जामादिकं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विशेषणाभावेनेति सत्त्वं द्रव्यं सहैरौण । दिकस्तु सत्त्वमस्य तान्यामन्तर्नाणद्रव्य
इत्यधिकरणसाधनः । वाणीति पठ्यते स चेदर्थवर्त्तितेण कारस्त्वणकविघनमुक्तमिति विशेषणार्थः । अनन्तोनकारेण लोपो नञ इति विशेषणार्थः । नलो
पो नस्येत्युच्यमाने पामनपुत्रः अत्रापि प्राप्नोति प्रातिपदिकस्य पदस्येति । अलुगुत्तरपदे इति वर्त्तते तत्र पदेनोत्तरपदेनाहि प्रत्ययपदं तस्य विशेषणं तदन्त
पदभूतस्य नस्य लोपः इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति अशब्देन सर्वपदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिसद्भावात् अत्रापि स्यात् अथाप्यन्तरेणेन नञ इत्युच्यमाने
पिनत्रेणापुत्रः स्नातानञः कस्मान्न भवति । अतुल्यत्वात् समपस्य न कार्यैः नद्धिस्वरयोस्तु तिनार्थ निपातनस्य न चरितार्थः । तथेति पठ्यते । सोऽसुमन्तः समुच्चये

उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः उपसर्गादिप्रतिरूपकत्वं न भवति । असत्त्व इति प्रतिरूपकाः । अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्म
णि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति वेष्यते । अच उपसर्गात्तः इति तत्त्वं न भवति । दुर्नीतं दुर्नयः । दुर्निणयः । उपसर्गादिति णत्वं न भव
ति । असत्त्व इति किं । पशुर्वै पुरुषः । पशुः पुरोडाशः । निपातप्रदेशाः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः ॥ ॥ प्रादयः ॥ प्रादयो ।
सत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सं । अनु । अव । निस् । दुस् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उ
प । पृथग्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थं उपसर्गाः क्रियायोग इति । चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्व इत्येव । परा सेना ॥ ३२
वर्त्तते । तस्य तु शीलं तस्मालिन्त्वेरणाक्रियानतानांति इदं । अक्षपत्वमपि तदितं सर्वविभक्तीरिवेव सिद्धं । ननु अमुनमत्रापि विभक्तिप्रतिरूपकास्तेव
सिद्धं सत्त्वप्रयं चार्थः प्रादयः एवं वेलायां मात्रायामित्यादेरपि । स्वरप्रतिरूपकादिति । अतिक्रम्य वचनमित्यादयः तेषां निपातसंज्ञाविधानद्वारेण सद्भा
व एव प्रतिपाद्यते । नपुरेषां निपातत्वे किं चित्प्रयोजनमस्तीति ॥ ॥ प्रादयः ॥ ॥ अपे योग उत्तरस्या द्विप्रसन्तेपूर्वस्मात्रा ॥ परिपुनः प्रादय उपसर्गाः
क्रियायोगे इत्युच्येत । नैवं शक्यमित्याह । पृथग्योगकरणमिति उत्तरस्या उपसर्गसंज्ञाया एव क्रियायोग इति विशेषणं यथा स्यात् । निपातसंज्ञा
यो मा भूदिति एवमर्थं अत्र स्यात् योगाद्दस्य विभागार्थः स्यर्थः । अथ वा हि यथा प्रादीन विपठित्वा पूर्वस्माद्योग किं भविभज्येत तत्राह । उपसर्गाः क्रिया
योग इत्यादीनामिति चलो योत्र द्रवकः इति वर्णादीनामिति । प्रतानां तिसिनाद निपात उत्कृष्टापरिश्रा कित्त्वा वा द्रव्यता त्रवर्त्तमानस्य परशब्दस्य न

१६६
एम॰

॥उपसर्गाणां क्रियायोगाद् इति सहमो गो तृतीया निपातनात् समासः कर्तृकरणे कृतेति बहुलवचनाद्वा॥ यद्वा क्रियया करणभूतया प्रादीनां
धातुभिर्योगात् करणे तृतीयायाः एव समासः। प्रणयतीति। उपसर्गादिसमासेऽपि णत्वं। प्रनामयति। नवत्रापि निक्रियायोगो ह्येव सर्जं
मादयः॥ पुनरेव सात्मकाः पदत्वाश्रया यान्तु साधनं क्रियामात्रे प्रतिपतितत्व क्रियायोगग्रहणे सामर्थ्यात् पत् क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्यु
पसर्गसंज्ञा भवन्तीति उपसर्गो भवति अत्र च पक्रियायुक्ताः प्रादिः एतानि प्रयुज्यते। यश्च प्रयुज्यते न तत् क्रियायुक्तमिति न तु णत्वप्रसंगाः॥
मरुच्छब्दे सेतु पसर्गसंज्ञैव विप्यते। न निपातसंज्ञा तस्मान् हि सा यां। निपाता द्यदाः तत्वं तृतीया कर्मणीति सर्वपदप्रसक्तिनिषेधेणास्मान् अंतोदा
त्तत्वमनु न शब्दस्य प्यते। न कुपम गसंज्ञा यामपुपसर्गाश्चाभिवर्ज्जमित्यानुदात्तत्वं स्यादेव तानि नाम सर्वमानुदात्तत्वं विधीयते किं तर्हि निपाताद्

॥उपसर्गाः क्रियायोगे॥ प्रादय क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति॥ प्रणयति। परिणयति। प्रणायकः। परिणायकः॥ क्रिया
योगाद् इति किं। प्रगतो नायको ऽस्मात् देशात् प्रणायको देशः। मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यं। मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः। संज्ञा विधा
नसामर्थ्याद् अन्तत्वेऽपि अच उपसर्गात्तः इति तत्वं भवति। अच्छब्दस्योपसंख्यानं। श्रातश्चोपसर्ग इति अङ् भवति श्रद्धा॥
उपसर्गप्रदेशाः उपसर्गाद्वा। क्रियन्ते वमादयः॥ ॥
नेव सिद्धे अमेमतिषेधार्थमेतत्। किं च निपातसंज्ञाया मप्युपसंख्यानान् अप्य उपसर्गात्ते। किं श्रातश्चोपसर्ग इत्ये तौ विधी कस्मान्न भ
वतः। अनभिधानात्। मरुत्तः इति। मरुच्छब्दतकारस्य न विद्यते इति द्विवर्णे नरोरी इति मध्यमस्य म ध्यमयो र्मध्य मा नां वालो पेल वैरुपं
भवति। कथं पुनः तत्तत्वं पाव ता यम नत्तं तरत्तत्त आह। संज्ञाविधानसामर्थ्यादिति। उक्तः प्रयोजनां तरभावः। एवं तु मरुत्तपतीति
नितका रस्य वा पे पिणत्वं श्राप्नोति तस्मान्न तत् विशधा वेवेप्यते। अच्छब्दस्येति अद्विधा वेवेप्यते किम तस्य पोहि न भवति तदाह श्रातश्चोप
सर्ग इति मिदादिपाठान् प्रत्तात्रद्धार्थे इति निपातनाद्वा सिद्धं॥ ॥ ॥ ॥ ॥

का० १२.१३
१६७

गातिश्च प्रातिरन्तं तरइति पुंल्लिंगानिर्देशात् गामर्दितिगातिः किंचक्रोचतंगामामिति किंच। निपातनाच्च नकिविदीर्घश्चेति न भवति प्रकृते स्तरगातित्वाद्धनुदात्तत्वं विकरणस्य च तद्धत्वं न भवति। समासस्य प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धः। प्रादिभ्यो न्यत्र समासोपि प्रयोजनं प्रकृतमिति गा तिरनेन्तरइति सूत्रं पदं प्रकृतिस्वरः। पतत्प्रकरोतीति। तिङ् ङः इत्यस्य निघातस्य निपातैर्यद्यदि हीति निषेधे तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वं विकरणस्य प्रत्ययस्वरः। धातोः शेषनिघातः। तिङि चोदात्तवतीति प्रशब्दस्यानुदात्तत्वं। एतच्च प्रयोजनं चतुर्थपादे तिङ्गातिप्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यं। चकारः संज्ञासमावेशार्थ इति। अन्यथैकसंज्ञाधिकारे एकत्र संज्ञाद्वयविधानाच्च पर्यायः स्यादिति भावः। कारिकाशब्दस्येति। कारि

गातिश्च्यागातिसंज्ञकाश्च मा द्योभवं तिकि पापीणि प्रकृत्या प्रकृतं पक्षकरोति। पोग्गा विभागाउक्तार्थः। उक्तत्वागातिसंज्ञे वपष्यासान। उपसर्गासंज्ञा मा भूत्। उरीत्यादिसूत्रोपसर्गाप्रियोरुपर्भीम क्रिये च्यरइतिषत्वं प्रसज्येत। इकारः संज्ञासमावे शार्थः प्रणीतमभिषिक्तं। गातिरनंतरइति स्वरः। उपसर्गादिति णत्वषत्वे च भवतः। कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कारि काकृते। पत्कारिकां करोति। पुनश्च नसोश्छंदसि गातिसंज्ञा भवतः इति वक्तव्यं। पुनरुत्स्यूतं वासो देयं। गातित्वाच्चि तिनिघा तो भवति। चनो हितः। गातिरनंतरइति स्वरः। गातिप्रदेशाः कुगातिप्रादय इत्येवमादयः॥२३॥ ॥ ॥

कारिकाप्यमर्यादायामिति कर्मयां। पत्नः इत्यपोवाल्यो निर्देश इति। बुल्यपकृतौ। कारिका शब्दः कारिकायामीति पश्चश्लोकवाचीत ष्योरिह ग्रहणं न भवति किं प्रायो ग्रहणेन कारणं स्यस विशेषणाणान् क्रियाच्छन्दे ग्रहणात्। पत्कारी कारिकां करोती तिनिपातनत्वाद्द्वयपदवेप्रति विभक्तेर्लु क्पुनः। तस्य तमितिगातित्वासमासः। गातिर्गतो वितिनिघातो भवती तिपयम्पन्नुग्रहृद्यादीनां चेद्युनः रपदातौदात्तत्वेन शेषनिघातः सिद्धः। तथा पिपत्योरुपमेव निघातो पुस्कर इति भावः। इह च पुनः एधिपमिति आत्समासे कृतेकइन्न रपदप्रकृतिस्वरेणाग्ततो नाच्च इति घेपशब्दस्याद्युदात्तः। चनो हित इति। निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनः शब्दस्यागातिरनंतरइतिप्रकृतिस्वरः॥२३॥

१६७
एन०

।कुर्यादि॥ ।।च्व्यंता डाजंताश्चेति पञ्चपिपदसंज्ञा प्रागेव ग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिर्नास्तीति न स्यादिति तथापि क्रियायोग इति अनुवर्तने
सति तदंतग्रहणमिति भावः। नहि मात्रप्रत्ययमात्रस्य क्रियायोगः संभवति। स्वार्थिकत्वेन प्रत्ययस्यानर्थकत्वात्। चेरथ्यादित्वाच्च। कृभ्वस्तियोग इति न केवलं तदंत
प्रयोगोऽप्यत्र न भवति न हि भवति उररी संपद्यत इति। श्रौषडादीनां स्वाहापर्यंतानां वा दिषु पाठात् अक्रियायोगेऽपि निपातत्वं प्रादिः प्रादयस्तु सत्वा
भ तिषु पाठात् ऊर्यादयोऽपि कल्पः स्वेति प्रयोगस्तु नेत निसे। कथं तर्हि विष्णुपत्सु भवदस्मा विवरणा:। प्रभवतन्त्युग्रदिलोलजिह्वा युगालीरोमपत्कपा
गमाश्चितिश्च तंत्राः कवयः। भुक्तीकृत्येति प्रत्ययादित्वात् परस्परशब्दो वाक्यपदस्य तत्र भुक्तादितः॥ ॥ अमुका गोत्वा॥ ।इति:परोपसमादिति पंच
मी समासस्य कल्पत्वाभावन्त्यादितः। तेनेति त्वादन्त्यस्मिन्नतः परत्वे पि भवति। खाटिति कृत्वा निष्ठीवति इति अत्र न तिपरति विधेयाऽगतिसंज्ञाप्रसमासः
स्यात्। खातोऽग्रानेतरः प्रयोगस्तित्तरूपमेवैतत्रस्ति श्चेत्। द्विवुनिरस्य नेष्ठि वुकमवाचमाशितीति दीर्घः। भूतकालोपन्यासः। किं मर्थः। कस्यचित्कृते

॥कुर्यादिच्विडाचश्च। ऊर्यादयः शब्दाः च्व्यंताः डाजंताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवंति। च्विडाचोः कृभ्वस्तियोगे विधानं तत्र
स्याहचर्यात् ऊर्यादीनामपि तैरेव योगः। तित्संज्ञा विज्ञायते। ऊरी उररी शब्दावंगीकरणे विस्तारे च। ऊरीकृतं यद्ऊरीकरोति।
उररीकृत्य। उररीकृतं। यदुररीकरोति। च्व्यंतं खल्वपि। शुक्लीकृत्य। शुक्लीकृतं। यच्छुक्लीकरोति। डाच्। पटपटाकृत्य। पटपटाकृ
तं। यत्पटपटाकरोति। पापी। ताली। आताली। वेताली। धूसी। शकला। संशकला। ध्वंसकला। भ्रंशकला। एते शकलादयो हिं
सायां। शकलाकृत्य। संशकलाकृत्य। ध्वंसकलाकृत्य। भ्रंशकलाकृत्य। गुलुगुधा पीडार्थे। गुलुगुधाकृत्य। सजूः सहार्थे। सजूः
सहार्थे सजूःकृत्य। फलू। फली। विक्ली। आक्लीः इति विकारे फलूकृत्य फलीकृत्य। विक्लीकृत्य। आक्लीकृत्य। आलोष्टी। केवाली।
केवली। शेवाली। शेवाली। पार्दाली। मस्मसा। मसमसा। एते हिंसायां। वषट्। वौषट्। श्रौषट्। स्वाहा। स्वधा। वंधा। प्रादुस्। श्र
त्। आविस्॥ ॥अनुकरणं चानितिपरं। इति:परो यस्मादिति बहुव्रीहिः। अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञं भवति। खाट्कृ
त्य खाट्कृत्य खाट्करोति। अनितिपरमिति किं। खाडिति कृत्वा। निरष्ठीवत्॥ ६२॥
रयप्रयोग। उदाहृतः। वुंवस्तु कः सोऽस्य। खुतमूलं दशनमात्मनो वदने। जिह्वामूलस्य शब्दा हिति कृत्वा निरष्ठीवत ॥ ॥ ॥

[illegible]

आदरानादरयोः ॥ प्रीतिसंभ्रमः इति प्रीतिपूर्विका मतुच्छानादि विषयात्वं सोर्थः । परिभवौदासीन्यमिति अवतपाकर्तव्यं मतुच्छानादिकं प्रसुपत्ते
नर्थः । असदनादरग्रहणं किमर्थं असत्कृत्य सोमपि यथा स्यात् मा भूदसच्छब्दस्यापि तिसंज्ञा सत्कृत्येत्यनेन नञ्समासो भविष्यति । नैवं शक्यं सतिशि
ष्टत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरो गतिपुरस्तात्त्वं स्यात् । असत्कृत मित्यत्र तु सत्कृतशब्देन तिर्नञ्तत्पुरुषः स्वात्र
नञ्समासे पितृत्स्वरः । असच्छब्दस्यापि कृञ्शब्देन अपि समासे तस्य निपातत्वाद्गतिपुरस्तात्स्वरस्य निवृत्ति भावे पि सुरेव स्वरः इति नास्ति विशेषः । इह
तु यदसत्कारोतीत्यसम्बन्धस्य निघातो न स्यात् । अथ संज्ञापि तस्य न स्याद्धि असच्छब्दस्यैव गतिनिपातसंज्ञे एषितव्ये । न चात्र सच्छब्देन तद्दन्तविधिरित्यते
विशेष्यस्याभावात् । न चात्र सच्छब्दस्यैव संज्ञा सत्कार्यप्रदेशे सुप्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति अव्ययसंज्ञायां तावद्दन्तेवदन्तविधिः परमोचैरि
ति यथा कुगतिप्रादयः इत्यत्रापि हि विधिवन्तिसुपेसैव निरन्तरं न हि तिना विशेष्यते गति रेवं तदन्तरसर्वपदं गतिर्निविसत्रापि पदस्येति प्रकृतं भव
तु तदन्तविधिना कार्यं अनादरवपतिस्तु कृतः स्यात् । असतत्वनादरग्रहणं न सद्सहितं द्वनिषिधार्थं नैवं शक्यं आदरग्रहणं एवं हि स्यात् । गुरुमसत्
आदरानादरयोः सदसती । प्रीतिशय आदरः । परिभवौदासीन्यमनादरः । आदरानादरयोर्यथाक्रमं सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः
। सत्कृत्य । सत्कृतं । यत्सत्करोति । असत्कृत्य । असत्कृतं । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति किं । सत्कृत्वा काण्डं गतः ॥ भूषणेऽलं ।
अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्ये पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादीयते । भूषणे योऽलं शब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलंकृत्य ।
अलंकृतं । यदलंकरोति । भूषण इति किं । अलंभुक्त्वा ओदनं गतः ॥ ॥ अंतरपरिग्रहे । अंतःशब्दोऽपरिग्रहे योगे गतिसंज्ञो भवति । परि
ग्रहः स्वीकरणं तदभावोऽपरिग्रहः । अन्तर्हत्य । अन्तर्हतं । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रह इति किं । अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः प
रिगृह्य गत इत्यर्थः । अंतःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषु उपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । अन्तर्द्धा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्णयति ॥ ॥ कणेमनसी श्र
द्धाप्रतीघाते । कणेशब्दो मनस्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञौ भवतः । कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य पयः पिबति । तावत्पि
बति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः ॥ श्रद्धाप्रतिहते इत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघात इति किं । कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः ॥ ३५ ॥ ॥
कृत्वे तिवं गलमसत्कृत्य तत्र न स्यात् पथ्या अथ्राह्मणः इति तत्रिपादि वो भतेन लोपादिः अनादरग्रहणे तु सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते अविद्यमानादरो
दरः इति बहुव्रीहिस्थाप्संज्ञा भावेऽप्रसक्ता भावे च भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यं असद्ग्रहणं तु शक्यमकर्तुं आदरानाद
रयोः सदित्येव वा तत्र यथा योग्यं सदसंज्ञितेस्वत्राप्यविनिगोप्यदशाब्दो नाप्ने भवतिरिति अयोग्यदार्थमसेवित ग्रहणं एवमनादरेपि सच्छब्दो न संभव
तीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहणं भविष्यति । सत्कृत्वा सत्कृते नि । शोभनवचनो विद्यमानवचनो वा सच्छब्दः तद्विपरीतवचनोऽसच्छब्दः ॥ ॥ भूषणे ॥ ॥ अलमि

॥पुरोऽव्ययं॥ असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दोऽव्ययमिति पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययः पूर्वशब्दस्य पुरादेशः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति
अव्ययसंज्ञा विसर्जनीयस्य निकासकार उपचारः । पुरस्कृत्येति पूर्वोक्तिर्निर्देशो कृत्वेत्यर्थः । पुरौ पुरः कृत्वेति पुरः कृत्वेत्येतत्समस्तमुदाहरणं इतरयोस्तु प्रत्युदाहरणं
तस्याहत्वर्थीयास्तु इति शासंज्ञानाव्ययमिति प्रदर्शनार्थः अन्तनमस्पुरसो गतिरिति सत्वं न भवति समासश्च न भवति॥ ॥अस्तं च॥ ॥ अस्तं कृत्वे
ति अस्तं हे परीनिष्ठा इतो व्यपस्य विभाषेति प्रतिषेधः । न तु लोहानि कत्वादेवान्न भवति । किमव्ययग्रहणं तु एवं तद्धितं शब्दोऽव्य
यमिति ज्ञाप्यते तेन चादिषु स्वरादिषु वा पठ्यते॥ ॥अच्छगत्य॥ ॥ अच्छेत्यनुकरणत्वेपि अविभक्तिको निर्देशः॥ सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लु

॥पुरोऽव्ययं॥ असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दोऽव्ययं गतिसंज्ञो भवति । समाससकारोपचाराः प्रयोजनं । पुरस्कृत्य पुरस्कृतं । यत्पुरस्करोति
। अव्ययमिति किं । पूः पुरौ पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥ ॥अस्तं च॥ अस्तंशब्दो मकारान्तोऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते तस्य गतिसंज्ञो भवति ।
अस्तंगमय्य सविता पुनरुदेति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तं गच्छति । अव्ययमित्येव । अस्तं काण्डं हितं स्वमित्यर्थः॥ ॥अच्छगत्य
र्थवदेषु॥ अच्छशब्दोऽव्ययमभिशब्दस्यार्थे वर्तते । तस्य गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ च गतिसंज्ञो भवति । अच्छगत्य । अच्छगतं ॥
अच्छगच्छति । वदतौ अच्छोद्य । अच्छोदितं । यदच्छवदति । अव्ययमित्येव । उदकमच्छं गच्छति॥ ॥अदोऽनुपदेशे॥ अदःशब्द
स्त्यदादिषु पठ्यते सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः परार्थः प्रयोगः स्वयमेव तु परामृशति तदा त्वनुपदेशः । अद
स्सोऽस्य विषयः । अदःकृत्य । अदःकृतं । यददःकरोति । अनुपदेश इति किं । अदः कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति॥ ॥ति
रोन्तर्द्धौ॥ अन्तर्द्धिर्व्यवधानं । तत्र तिरःशब्दो गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूय । तिरोभूतं । यत्तिरोभवति । अन्तर्द्धाविति

सवितारं अभिशब्दस्यार्थ इति । आभिमुख्ये । अच्छोद्येति यजादित्वात्संप्रसारणं । उदकमच्छं गच्छति अकलुषमित्यर्थः । अदोऽनुप । उपदेशः परा
र्थ इति । व्याप्यप्रयोगः । पूर्वमर्थान्तरमपि । अदःकृत्येति । एतत्कर्तव्यमिति स्वयमालोचयतीत्यर्थः॥ ॥तिरोऽन्तर्द्धौ॥ ॥ तिरोभूयेति समासकृत्स्वरोऽप्रयो
जनं तिरोभूतमिति भवतेरकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः गतिरनन्तर इत्यत्र च कर्मणि वर्तते तस्मात्समासस्वरादिस्वरोऽत्र प्रयोजनं । तिरोभूत्वेति पा

विभाषा॥ ॥तिरः कृते तितिरः सोऽमम स्यामिति स्पष्टं। प्रमुद्यह एणेन न भवति तिर इति अनुकार्यानुकरणयो भेदस्याविवक्षितत्वात् सन्ध्यभावः॥
॥साक्षात्प्रभृतीनि॥ ॥साक्षात्प्रभृतिषु च॥ असाक्षाद्भूतं प्रदाशा हा। क्रियते तत्रायमर्थः स्यात् प्रदानु साक्षाद्भूतमेव द्रूपं तरेण क्रियते तदामा
भूदिति च चर्थेवं मिस्साप्रभृतिषु पि द्रष्टव्यं। एतज्ञांतरेणात्वाल्लभ्यते न्याहि साक्षात्कृत मित्युच्यते अन्तस्सन्तर्सेव द्रूपस्य करणं प्रतीयते नत्र च्वि तद्रूपा
नत्स्यनन्वत्स्यामपि प्रकृतिविवक्षायां तस्येव द्रूपस्य करणं प्रतीयते अभ्युच्चयार्थं हि निता नाक्षितेत्स्मान्वर्थग्रहणमेव कर्तव्यं। अभ्युपन्ते षपि
साक्षाद्दिषु अयं विकल्पः कस्मान्न भवति। अस्त्वनेनमुक्ते पुनः प्रसंगाविता नाद्रूपीदि द्विविधाव स्थे निषाम विष्येति नैवं शक्यं। मद्देन लवणादी

विभाषा कृञि। अंतर्द्धौ विति वर्त्तते। आद्य विभाषेयं। तिरः शब्दः कृञि तौ परतो विभाषा गतिसंज्ञो भवति। तिरस्कृत्य तिरःकृत्वा तिरस्कृतं पतितिरः
ऐति। ति एकत्वा। अंतर्द्धौ वित्येव तिरः कृत्वा काष्ठं तिष्ठति। उपाजेन्वाजे। विभाषा कृञीति वर्त्तते। उपाजे अन्वाजे शब्दौ विभक्ति
प्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्त्तेते नौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः। उपाजे कृत्य उपाजे कृत्वा। अन्वाजे
कृत्य। अन्वाजे कृत्वा॥ ॥साक्षात्प्रभृतीनि च। विभाषा कृञीति वर्त्तते। उपाजेऽन्व साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि वि
भाषा गतिसंज्ञानि भवंति। साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनं। साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा। मिथ्याकृत्य। मिथ्याकृत्वा। साक्षात्। मिथ्या। चिंता। भद्रा।
लोचना। विभाषा। संपत्का। आस्था। आस्था। अद्धा। प्राजर्या। प्राजरुहा। वीजर्या। वीजरुहा। संसर्या। आम। अर्थे। लवणं। उष्णं। शी
तं। उदकं। आर्द्रा। तिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते। अग्नौ। वशे। विकसने। प्रहसने। प्रतपने। प्रादुस्।

नमस्कारान्तत्वनिपातनं तदपि च्व्यंते युज्यते। एवं तर्हि लवणादीनां मांतालवणादीनां मांतालवणा वद्रूपः आदेशः क्रियते तत्र पक्षे देशवि
कृतस्यानन्यत्वात् लवणी शब्दस्यापि प्रवृत्ते लवणमादेशः क्रियते न कश्चिद्दोषः। त्रैशब्द्यं हि नः साध्यं। लवणं कृत्य लवणं कृत्वा लवणी कृत्येति। तदे
वं सति सिद्धे च्विकारस्य मकारान्तत्वं निपात्यत इति वदंति सममन्यते च्व्यंते पूर्वविप्रतिषेधेन नित्या संज्ञा भवति विकल्पेन तु मकारान्त
त्वनिपातनमिति। अग्नौ वशे प्रहसने प्रतपो विभक्तिप्रतिरूपकाणि निपातनानि। प्रादुराविः शब्दयोः कृञ्पोष्टितात्वात्प्राप्ते विभाषा॥ ॥२६॥ ॥

१६९
एम॰

अनत्याधाने उरसिमनसि इति शब्दौ निपातौ। उरसिकृत्येति अभ्युपगम्येत्यर्थः। मनसिकृत्य निश्चित्येत्यर्थः। मध्येपदे। अविभक्तिको निर्देशः। मध्येपदे शब्दौ निपातौ। निवचने वचनाभावः इति तत्र निपातनादेकारान्तत्वं नपुंसके वा सप्तमी वाचं नियम्येति आत्मा निपातनं वा विशेषेणानन्तरं

॥ अनत्याधान उरसिमनसी ॥ विभाषा कृञि इति वर्त्तते। अत्याधानमुपश्लेषणं तदभावे अनत्याधाने उरसिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसंज्ञौ भवतः। उरसिकृत्य। उरसि कृत्वा। मनसिकृत्य। मनसि कृत्वा। अनत्याधाने इति किं। उरसि कृत्वा पाणिं शेते॥ ॥ मध्येपदेनिवचने च॥ विभाषा कृञि इति वर्त्तते। चकारादनत्याधाने इति च। मध्येपदेनिवचने इत्येते शब्दाः अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवन्ति। मध्येकृत्य। पदेकृत्य। निवचने वचनाभावः। निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा वाचं नियम्येत्यर्थः। अनत्याधान इत्येव। हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते॥ ॥ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने॥ कृञि इति वर्त्तते। हस्तेपाणौ इत्येतौ शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवतः उपयमने। उपयमनं दारकर्म। पाणौकृत्य। हस्तेकृत्य। दारकर्म कृत्वेत्यर्थः॥ उपयमन इति किं। हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः॥ ॥

दासं निपुक्तं निवचने कृत्वेति उदाहृतवादित्यादुः। नित्यं हस्ते॥ ॥ दारकर्मेति अन्ये तु स्वीकरणमात्रमिच्छन्ति। हस्तकृत्य महाब्राह्मणीति हस्तेपाणौ शब्दौ निपातौ॥ ॥ श्रीशुभमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

का. प२ १२
१७०

प्राध्वं बंधने मकारान्तोऽव्ययमिति। प्रादिषु पाठात्। आनुकूल्ये वर्त्तत इति। तेन बंधने वर्त्तमानः प्राध्वम्शब्दः। इत्युपसर्गसंज्ञो न भवति। कथं तर्हि बंधनस्य
सानुयपरत्वमत आह। आनुरिति। बंधन इति तत्समंसमर्थद्वारा केवलप्राध्वमित्यनेन नहि बंधः। बंधने इति यदानुकूल्यं तद्बंधनहेतुकमिति भावः। प्राध्वं
कृत्वा शकटं गत इति भाष्ये। स्थितो ध्वानं प्राध्वः उप मार्गः क्रांतार्थ इति समासः। उपसर्गादध्वन इत्यच्। अलाक्षणिकत्वादेवात्र न भवति तिन स्या
दव्ययसंज्ञैवाव्ययं मयोगाः। आनुकूल्यं नु बंधनहेतुकं तदिवद्दृतं इति व्याचष्टे॥ ॥ जीविकोप॥ ॥ जीविका जीवनोपायः संज्ञायामिति क

प्राध्वं बंधने॥ कृञि नित्यं वर्त्तते॥ प्राध्वमिति मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्त्तते। तद्यानुकूल्यं बंधहेतुकं यदा भवति तदा प्राध्वंश
ब्दः कृञि नित्यं गतिसंज्ञो भवति। प्राध्वं कृत्य। बंधन इति किं। प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः॥ ॥ जीविकोपनिषदावौप
म्ये॥ कृञि नित्यं वर्त्तते। जीविका उपनिषद् इमौ शब्दौ औपम्ये विषये कृञि गतिसंज्ञौ भवतः। जीविकाकृत्य। उप
निषत्कृत्य। औपम्य इति किं। जीविकां कृत्वा गतः ७२ ॥

ण्वुल्। एवं तावद्धात्वर्थः। उपनिपूर्वात्सदेः क्विप्। सदिरप्रतेरिति षत्वं। उपनिषद् इह संवेदनं ज्ञानं वेदांतभागो वा। औ
पम्य इति। उपमीयतेऽनयेत्युपमा। आतश्चोपसर्ग इत्यङ्। तस्या भाव औपम्यं विषयस्सप्तमी वैषा। उपमानोपमेयसंबंधनिमित्तादिभे
दोपचारात्पावुपमेयपनिष्ठौ भवतः। तावौपम्यविषयौ जीविकाकृत्य उपनिषत्कृत्येति। जीविकामिव कृत्वा उपनिषदमिव कृत्वा इत्यर्थः॥ १७०
यद्यपि शिष्टप्रयोगो नित्यः तथापीवशब्दप्रयोगस्त्वार्थनिष्ठत्वाद्धि दृश्यतां वाक्यं भवत्येव॥ ॥ ३२॥ ॥ ॥ ॥ एम०

तिप्राक्तानियमार्थमिदं। स पुनर्नियमः। संज्ञानियमो वा स्यात् प्रयोगनियमो वा स्यात्। तत्र संज्ञानियम इति शब्देन मा भूद् उपनिषत्सर्यभावस्वरूपेण
परामृश्यंते। नाप्युपसर्गसंज्ञाविशिष्टेन रूपेण संज्ञयोर् निष्पादनाद् अनेनैकवाक्यतामापन्ने: पूर्वसूत्रे। प्रयोगविधानात्। तेप्रादयुपनि
षत्सर्यन्ता धातोः शीघ्रं प्रयुज्यमानाः गत्युपसर्गसंज्ञा भवंतीत्यर्थः। प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः प्रयुज्यंते। ते गत्युपसर्गसंज्ञका
धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः इत्यर्थः। तत्राद्ये पक्षे स्वरूपेण परामर्शः। प्रादीनामिव च्व्यादीनामपि स्यात् तत्र च निपातसंज्ञाया अपि नियमः स्या
त्। अथापि गत्युपसर्गसंज्ञयोरेव नियमः एवमप्यनर्थकं वचनं प्रयोगाव्यवहितेषामप्राप्यते। न पुनः प्राक्प्रयुज्यमानानां संज्ञायां किंचि
द् निष्ठमापद्यते। छंदसि परेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयं चानर्थकं परव्यवहितानां संज्ञैव निषिद्धानुप्रयोगाः न च तेनापि संज्ञैव विधीयते
निष्प्रयोजनत्वात्। किंच अनुकरणे चानितिपर इत्यत्रानितिपरग्रहणमनर्थकं स्यात् स्वादित्वात् इति करणानि छ्वावदृत्तत्र व्यवहितस्यानुकरण

॥ ॥ ते प्राग्धातोः। ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः। तथा चैवोदाहृताः। तेग्रहणमुपसर्गार्थं। तत्पोस्मंतराः। ८०

स्यानिसंज्ञैव निषिद्धा प्रयोगस्तु केन कार्यते प्रयोगनियमे तु धातोः प्रागेवानुकरणस्य प्रयोगस्यात् अनितिशब्देन व्यवहितस्येति अनितिप
रमतिवक्तव्यं। अतः प्रयोगनियम एवायं युक्त इति मत्वाह। ते गत्युपसर्गसंज्ञका इति। अथास्मिन्नपि पक्षे तिप्रातानामपि तेशब्देन प
रामर्शः कस्मान्न भवति व्यवहितत्वात्। कथं तर्हि उपसर्गाणां परामर्शः तो उपसर्गा इत्ये। न रूपेण परामृश्यंते। किं तर्हि गतिरूपेण। तेषाम
पि गतित्वात्। अनेनैवाभिप्रायेण वृत्तावुपसर्गाणां पृथग्ग्रहणं चादयस्तु नैव मिति न ते परामृश्यंते। ननु यत्र लोके संकीर्णः प्रयोगो
गोप्यग्नीति तत्र साधुप्रतिज्ञाना पशास्त्रमर्थवत् प्रत्युत संकीर्णप्रयोगः। न तत्र शास्त्रक्रमसमस्ति। न च काश्चित् प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये
पचति ति प्रेति प्रयुंक्ते यद्यपि लोके प्रयोगो न दृश्यते विपरीतश्छंदसि तु परव्यवहितप्रयोगदर्शनात् भाषायामपि तथा स्यात्। ग्रं
तदर्शितस्तथापि त्वेपि भाषायामेव। तेन विःशाद्दस्य परव्यवहितप्रयोगाकुर्यादित्युक्ते।

किंच उदि कूले रुजिवहोः कूले रुजिवहो कूलमुद्वहः सम्रुद्धि कूलं दति द्वयोरपि सप्तमी निर्दिष्टाणु पपपंत्व समोसे क्रीतेउपेनेर्ज्जनं पूर्वमिति शास्त्र
वंशात्पर्यायेण पूर्वनिपाते मप्से ।नूडेसुपसर्जनसंनिपी नेसर्व परमेव स्त्राघ्यमिदं वक्तव्यं । पघेवं कर्तकिर्मणोश्च भूकृओः सखेनकठः क्रिपंते स्व
कंकराणिवीरणा मिद्रष्ट्रकंकरणित्र हसुरुसीः मागधानोः मणोपाः मामी ति । करं स्तकरणोगी ति ।खलः इति कृणामिदानी किमर्थं स्पृत ।अ
न्यतमपस्यहिमुच्यते । खितकृणास्तामर्थ्यात जत्यपस्स्यमवतु प । इवाकूद्रहणोगा तिका केसर्वस्या पिग्रहण मिति सुकाशब्दे पतेः करस्य
मविष्पति कर्तृक्योत्र पत्नः ।धातुग्रहणमनर्थकं । कुतः मागामपेक्षांपापत क्रिपपुक्ताः माह्यः ततः मागाति विज्ञास्यते नेनवंशकं र्ह
च कर्तमिच्छति । प्रविकीर्यती तिसतत्वापाइच्छणामपरा ट्टस्मोगाइ तिस्न एवप्राकृप्रशब्दः मपुज्येत धातुग्रहणातनुधी तोरेव विकीर्य
तेः प्राक्प्रयुज्यते । तेग्रहणमुपसर्गार्थमिति । ननु पदिगा तिसंज्ञा रहितः केवलोपसर्गसंज्ञाएवप्राह पुः स्तुः नतो गतिते ग्रहणोगातीना
न नंतरत्वान्नएवसंबंधो रेनन्नूपसर्गादि तिनदर्थं ते ग्रहणं कर्तव्यं । तेपि नु गा ति संज्ञकाः ननश्चानंतरणोगातीनामपि संबंधेप्राई तामपिग
तित्वादेव ग्रहणं सिद्धं । स्यादेतत्त्र अस्तितिते ग्रहणोगाति संज्ञे वक्केवलापेयांतेषामेवस्यात्तन्ते भप संज्ञकानां प्रादीनामिति । नाकेवलागति
रभावात । ननु चापमस्ति अनुकरणं चानितिपरं इति । मतस्यापि निपाततान उच्यते । अस्तिति ते महणप्रकृतेषेपेक्षाचे तत्कपतिपपिसंब
ध्येत । नीपह गापिपर्पता ः ध्यासिन्पापानुभूयसामपेक्षापांनप्रादिष्ठेव पर्पवसानेकारणामस्ती ति वाइमोप्पेपेसेत । तेग्रहणेनुसतिगति
संज्ञापा अनंतरत्वान्निन । नूपेणपएस्पर्शो नकतिपपानामेव भवती ति प्रादी नपिव्याप्तो ति चार्हीश्वप रितंबघ्ट इति ते ग्रहणमुपसर्गार्थं
भवति । तत्सपर्पतानांचमाघ्यास्यात । तेषामेवबपथ्यास्पादि त्पर्थः ।गतपोघ्ननंतरएरिति पेनंतराः तएवकस्मिपयेग द्यो नस्प्रत्पासत्ता विति भावः । एण॰
ध्यासोनुदोषः हस्तानतवान्नकंरोक्तः ॥ ॥२८॥

॥ छंदसि ॥ ॥ नव परेषामिति। नच्यातिर्गताविंस एषापि संभवः प्रभूतानामेकाकिनामेव दर्शनात्तदितिमन्यते॥ ॥ व्यवहिताः॥ ॥ दिक्कृत
स्थानामव्यवहितेमुख्यान्नितीतिप्राक्परस्तात्त्वव्यवहितानां प्रयोगार्थमिदंवचन अत एव भाषायां व्यवहितानामप्रयोगः कथं न हि॥ ॥

॥ छंदसि परेऽपि॥ प्राक्प्रयोगे प्राप्ते छंदसि परेऽप्यभ्यनुज्ञायंते। छंदसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः परेऽपि पूर्वेऽपि प्रयोक्तव्याः
। नच परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किंचिदस्ति केवलं प्रयोगोपि क्रियायोगे एषामस्तीति ज्ञाप्यते। याति
निहस्तिना। हंति निमुष्टिना॥ ॥ व्यवहिताश्च॥ गत्युपसर्गसंज्ञकाः छंदसि दृश्यंते। आमंद्रैरिंद्र हरिभिर्याहि
मयूररोमभिः। आयाहि॥ ॥ श्रीएमएमएम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

व्यवायेप्रयोगः अभ्युद्धृ एतिसमुदाहरन्तीति निलजाती यंत्र व्यवधायकं भवति तथा किमनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति षष्ठ्यंतः अन्तर
नानंतरे वमलकुलमनयोर्मध्य इति विजाती यं व्यवधायकं निर्दिशति। जाते वत्तिमाप्रयोगाल्लास्ति व्यवधायकत्वं। एवं चापि
अनंतरा इति अनंतरे इति अनंतरा इति अनंतरग्रहणं॥ विगतावितिवचनमभिप्रेतं तेन निर्देशश्चोपपन्नो भवति॥ ॥

कां० ५६.१३
१७२

कर्म्मप्र॥ कर्म्मप्रणानां संज्ञिनां बहुत्वाद्बहुवचनं पश्यानिपाताः कस्मा॰ इति केचित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्॥ ॥ तिष्ठ प्रत्ययः कृ इति महा
संज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाभाविज्ञानार्थं। कर्म्म क्रियां प्रोक्तवंतः कर्म्मप्रवचनीया इति भूते कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि कृत्यः केचित्कर्म्मप्रोक्त
वंतः पेप्रयुज्यमाने क्रियापदे अनुभूयते केवलं इत्यादौ क्रियाविशेषं द्योतितवंतः न ह्यप्रति क्रियाविशेषं द्योतयंति किं तर्हि संबंधविशेषं त
था शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति न हि अत्रानुभूयत इत्यादौ विवक्षिताद्विशेषं द्योतयति क्रियापदाभावात् नापि षष्ठीवत् संबंध

कर्मप्रवचनीयाः। कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः। यानित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वे
दितव्याः। अधिरीश्वर इति यावद्वक्ष्यति अनुर्लक्षणे। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्॥ कर्म्मप्रवचनीयप्रदेशाः
कर्म्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्येवमादयः॥ ॥८२॥ ॥ ८ ॥ ~ ॥ ~ ॥

माचष्टे संहितामिति द्वितीया प्राप्ता इष्यते तत्र नापि क्रियापदमाक्षिपति यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियां प्रादेशे
विमायपरिलिखतीति। तथा हि सति प्रादेशमितिवत्का एकविभक्तिप्रसंगः शेषसंबंधस्य वाभतीति महांगः। तदेवमनु संहितामनु
वर्षणयोः षष्ठीसंबंधो द्वितीयाभिहितः। तं विशेषमेव स्थापयति। हेतुहेतुमद्भावेन रूपेणावच्छिन्न क्रियाजनितत्वेनास्य संबंधस्य तद्वि
शिष्टो संबंध्यमान स्याद् संहितामनुशल्यप्रावर्षत् इति। उक्तं च। क्रियाया द्योतको नायं न संबंधस्य वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी संबंधस्य
तु भेदकः इति। केचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावे पि वचनसामर्थ्याद्धि इयं संज्ञा प्रवर्त्तते यथा स्वर्गः प्रजायां भवति इति कर्मणोश्चेति॥ ॥८२॥ ॥

एम०
७२

॥ ॥ अनु ॥ ॥ यावतेति यावता शब्दो निपातः न त्वित्यर्थः । यस्य येत्यर्थः स्तस्मिन् लक्षणेत्थंभूताख्यानेति सिद्धेति । तत्र चावश्यमनोर्ग्रहणं कर्तव्यं इत्थं
भूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणाग्रहणं तु मतमाधर्षम् । आगतोर्थात् एवं तत्र एवाधारणात् । न देवा हत्वर्दं तु न कर्तव्यमिति भावः । हेत्व
र्थितिति तु शब्दः पक्षान्तरमावर्तयति । हेतुः कारणं अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्कोपमवचनं तस्य सम्भवे । ननु च तत्र वा लक्षणाग्रहणमेव क्रियतेन तथाहि
हेतुर्लक्षणं न भवति ॥ इहापि नाश्रयते । अथ भवति तत्रापि गम्येते तिपुनरपि नार्थे एतेनेत त्राह हेतुतृतीयामिति सत्यं लक्ष्यतेनेनेति लक्षणं
चिह्नं तापकं कारणमपि विनिपतं कार्यविशेषावगतिहेतुत्वात् लक्षणं भवेत् एव । उक्तं भाष्ये लक्षणे न हेतुरपि व्यासः नाव... न देवलक्षणं येन

॥ अनुर्लक्षणे ॥ अनुशब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । अनु वृषत्तम
न्वसिंचत् । आगस्त्यमन्वसिंचन्प्रजाः । किमर्थमिदमुच्यते । यावता लक्षणेत्थंभूताख्यानेति । सिद्धैवानोः कर्मप्रवचनी
यसंज्ञा हेत्वर्थं तु वचनं । हेतुतृतीयां बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥ ॥ ॥ श्रीरामराम ॥ ॥ ॥

पुनः पुनः लक्ष्यते किं तर्हि यस्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्प्यते तदपि लक्षणमिति । किं तु येन नाप्राप्ते यो येन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा द्वितीयाय
श्चापवादः । ततश्च लक्षणेत्थंभूते स नो लक्षणेत्थंभूते स नोर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाप्रसंगः । सो हेतु न भवति हेतुमनु
विधीतते विद्युदिति हेतुतृतीया पाश्रवकाशा । यनेन कुलमिति हेतुभूते तु लक्षणे उभयप्रसंगे परत्वात् तृतीया स्यात् तामपि बा
धित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् । पुनः संज्ञाविधानेकन्तांतरमाप्तत्वात् द्वितीयैव तृतीयां बाधते उक्तं च । हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदे लक्षणा
कृते । आरंभाद्वाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणे तिं तृतीया र्थिं इत्यनेन नतु पुरस्तादपवादन्यायेन सह युक्ते आधारेतत्से च बाधोनत
तृतीयाया इति द्रष्टव्यमेतत् ॥ ॥ ॥

३१

का·प६·१३
१७३

तृतीयार्थे। ॥ नदीमन्ववसितेति। तृतीयार्थेन तृतीयार्थः। अन्ववपूर्वात् षिञ् बंधने इत्यस्मात् क्त। अनुरिकः हनि॥ ॥ हीनो त्कृष्टसंबंधे संज्ञे ति। कर्म्मप्रव
चनीय विभक्तिकृते न संबंधेन त्यजतीत्यमानउत्कृष्ट एव भवति न हीने अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात्। नो भाभ्यां एकयैव द्वितीयया द्विष्ठस्यापि
संबंधस्याभिधानात् षष्ठी वत्। उपोऽधि॥ ॥ अत्राप्यधिकिना धिकस्याहं भवात्। अधिकाधिकि संबंधे संज्ञा विधीयते पि भक्तिः अप्यधिकिनस्य
भवति नाधिकात्। उपखार्यां द्रोणइति खार्याः द्रोणोऽधिकः। खारी नाव इति अधिको पि तस्यां द्रोण। हीनस्यर्थं। यस्माद् अधिकमिति च

तृतीयार्थे। अनुशब्दस्तृतीयार्थे द्योत्ये कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। नदीमन्ववसिता सेना पर्वतमन्ववसिता सेना पर्वतेन संब
द्धेत्यर्थः॥ ॥ हीने। हीन इति न्यून उच्यते। सर्वोत्कृष्टापेक्षः। तेने यं हीनोत्कृष्ट संबंधे संज्ञा विज्ञापते। हीने द्योत्ये पमनुः कर्म्म
प्रवचनीयसंज्ञो भवति। अनु शाकटायनं वैयाकरणाः अनु अर्जुनं योद्धारः॥ ॥ उपोऽधिके च॥ ॥ उपशब्दः अधिके हीने च
द्योत्ये कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। उपखार्यां द्रोणः। उप निष्के कार्षापणं। हीने। उप शाकटायनं वैयाकरणाः॥ ॥ अप
परी वर्ज्जने॥ ॥ अपपरी शब्दौ वर्ज्जने द्योत्ये कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः। प्रकृते न संबंधिना कस्य चिद् नभिसंबंधो व
र्ज्जनं। अपत्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः। परि परित्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः वर्ज्जन इति किं। ओदनं परिषिंचति ॥४०॥ ॥ ॥

मी। अपपरी। प्रकृते न वाक्येन तिष्ठ यमानेनेत्यर्थः। परि परित्रिगर्त्ते भ्य इति पंचम्य पाङ्परिभिरिति पंचमी। परेर्वर्जन इति द्विर्वचनं। कर्म्मप्र
वचनीयेन पंचमी सहितेन द्योतितेपि वर्जने भवति। उभयो पि विधानसामर्थ्यात्। परि षिंचतीति परिः सर्वतोभावो। अत्रासाः संज्ञाया अ
भावात् उपसर्गत्वे सति उपसर्गात् सुनोतीति षत्वं भवति। सोमसुतो दीनामिति नुम्॥ ४०॥ ॥ ~ ॥ ॥ ॥ १७३ एम०

आङ्परिसामर्थ्यभिएणधर्म्मेणोमनुष्याः ओणदिकोपमसपः। तैणदीपतेमर्यादा आतश्चोपसर्गात्किइ प्रत्ययः। अवधिर्मर्यादेति। ननु पञ्चाव धिः कार्य्येणयुज्यते सोभिविधिः पन्नन्नसामर्यादा अवधिस्तु साधारणं तत्कापम अवधिर्मर्यादा नापमन्नार्थः। योवधिः सामर्यादेति किं तर्हि या मर्यादा सोवधिरित्यर्थः। वचनग्रहणादिति। इहमर्यादायामिति वाच्ये वचनग्रहणं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनं एवंपर्याय विज्ञापेत उच्यते म स्मिन्निति वचनं मर्यादायावचनं इति कर्म्मणि षष्ठ्याः समासः। मर्यादाशब्दोपत्त्रोच्यते। आङ् मर्यादाभिविध्योरिति तस्यायमिति ग्रहणं

॥ आङ्मर्यादावचने॥ आङित्येषशब्दः मर्यादावचने कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। अवधिर्म्मर्यादा। वचनग्रहणा दभिविधिरपि गृह्यते। आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः आकुमारं यशः पाणिनेः आसांकाश्यात् आमथुरायाः। मर्यादावचन इति किं। ईषदर्थे क्रियायोगे च माभूत्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चाभिविधिरन्तरपीति अत्राप्यभिविधेर्ग्रहणं भवति। पञ्चाद्वचनग्रहणसामर्थ्यात्स्वांतरभेदेन विवक्ष्यते। अवधिमात्रं गृह्यते। आमथुराया इति। अस्मि। णित्वादिति निघातो भवति॥ वृष्टोदेवइत्यपेक्ष्यते। मंथविलोडनेत्यौणादिकः कुल्प्रत्ययः। ईषदर्थे क्रियायोगे माभूदिति। आकडारः एकासंज्ञा। त्वाहेवाप्रसंगः तन्ने षदर्थे आकडारः। पंचमीनभवति क्रियायोगे मर्यादा इति। गति। गतित्वादिति निघातो भवति॥ ॥ श्रीरामरामराम ॥ ॥ ॥

लक्षणेत्थं॥ ॥लक्ष्यते येन तल्लक्षणं विद्योतनादि इत्थंप्रकारत्वं प्रथमान्तादित्थमस्य भवत इत्थम् इत्यादिवत् नपुंसकस्य विभावात्प्र
कारविशिष्टमात्रत्वानि इत्यर्थशब्दः भूप्रापवानात्मनेपदी आधृषाद्वेति णिजभावपक्षे णान्मर्थत्वान्कर्तरि क्तः। ततर इत्थंशब्दाद इत्थं पादभिद्य
न्निविषये सत्त्वधर्मोपादानान्कर्मणि द्वितीया। श्रितादिषु गम्यादीनामिति समासः। कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतः। इत्थंभूतस्याख्या
नमित्थंभूताख्यानं स्त्री क्तिप्रत्ययो भागः। स्वत्वेनांशो भागः। भियं गोर्भाग इति भागस्तु पाधातुनिष्ठायां वीप्सा साचापृयमेस्पष्ट
पिष्यते। एतेन लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयो व्ययार्थाः नैवं मत्वादीनामर्थाः किन्तर्हि सत्तायाः। आप्यादीनो विषयत्वेन निर्दिष्टाः लक्ष
णा। वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्तीति अनवद्यो लक्षणं विद्योतन स्त्रमतारः

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः। लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इ
त्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति। लक्षणे तावत्। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। वृक्षं परि। वृक्षमनु। इत्थंभूताख्याने। सा
धुर्देवदत्तो मातरं प्रति मातरं परि मातरमनु। भागे। यदत्र मां प्रति स्यात्। मां परि स्यात्। मामनु स्यात्। वीप्सायां।
वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचति। परिषिंचति। लक्षणादिष्विति किं। नदीं प्रति सिंचति। अथ परिशब्दयोगे पंचमी कस्मान्न भवति
पंचम्यपाङ्परिभिरिति। वर्जने विषये सा विधीयते। अपशब्दसाहचर्यात्॥ ॥४१॥ ॥ ॥ ॥

यस्य भावे क्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणभावः इत्येवं संबंधविशेषे अवस्थाप्य प्रतीत्युक्तम्। अयं विद्योतते इत्युक्ते प्रदेशो विद्योतत इत्यर्थः। साधुरि
त्यादिभावात् क्रियाजनित एव विषयविषयिभावसंबंधः। एवमादि वृक्षे दृष्टं विद्योतनं लक्ष्यते नैवं मात्रा साधुत्वं प्रतीयते इत्थंभूताख्यान
ग्रहणं। यदत्र मामिति यो मम भागः स दीयतामित्यर्थः। अत्र स्वीकरणक्रियाजनितः स्वस्वामिसंबंधः। वृक्षं वृक्षमिति। वीप्सादिषु वि
नेतद्योतयते परिशब्दस्य क्रियायैव संबध्यते द्वितीया चेह कर्मणि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तत्प्रयोगे। संज्ञानिवृत्त्यर्था तेनोपसर्गात्किनेति
निषत्वं भवति। अपशब्दसाहचर्यादिति परिशब्दो यदा अपवर्जने वर्जने च कर्मप्रवचनीयः। अपशब्दस्य वर्जन एव कर्म

॥अभिरभागे॥ अभागे इति किं मिति अभिधेयं प्रयोजनं च परिगणितं प्रश्नः अत एवोभयं स्पष्टमिति भावः॥ लौकिकप्रमाणेन यदत्र ममाभिष्यादि
ति ननु अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेवात्र न भविष्यति । संज्ञात्वेन प्रतीतो विभजन न कियापाद्योतकप्रतिपत्त्यादीनामपि तर्हि न स्यात् । वृच वाञ्च विष्यति ।
अभेरपि तर्हि प्राप्नोतीति स्यादभागे इति वक्तव्यं । तत्रोपसर्गत्वात् उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः इति षत्वं अषत्वे केवलमान्नक्रतेलक्षणेत्थंभू
ताख्यानवीप्सासु अपि ः प्रतिपदो भागे चवकारलक्षणादिषु च अनुलक्षणे तत्रीयार्थे यो ग्राह्यः चकारेण ... लक्षणादिषु वर्तते हि

॥अभिरभागे॥ ॥लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृक्षमभि द्योतते । साधुर्देवदत्तो मातर
मभि । वृक्षं वृक्षमभिषिञ्चति । अभागे इति किं । भागः स्वीक्रियमाणोंशः । यदत्र माममभिष्यात् तद्दीयतां । यदत्र ममभव
ति तद्दीयतामित्यर्थः ॥ ॥प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः॥ मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य निर्यातनं प्रतिदानं । प्रतिनिधि
विषये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ॥ अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति ॥॥

नेदृष्टोधिके चेत्येवं हि द्वितीयोर्ग्रहणमभागे इति च न वक्तव्यं भवति । एवं हि द्विश्वग्रहणं क्रियत इति पदयोः साम्यं अन्त्रलाघवं तु नादृतं
॥प्रतिप्र॥ ॥मुख्यसदृश इति मुख्यः क्रियायां शान्त्याधायी तत्सामर्थ्येपेक्षितदभावे तत्कार्यकरणं प्रतिनिधीयते । उपादी
यते सप्रतिनिधिः कर्मणि क्तिः किमत्स पः । दत्तस्य तु न समर्पणं प्रतिनियातनमिति प्रत्यर्पणं अर्जुनतः प्रतीति प्रतिनिधिप्रतिदाने च प
ञ्चम्या । इति षष्ठीमीप्रतियोगे पंचम्यः स्तातिः । माषान्निति तिलान् गृहीत्वा माषान्ददातीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अधिपरीननुवानर्थकयोः क्रियायोगाभावात् गत्युपसर्गसंज्ञयोः प्राप्त्यभावान्न तद्बाधनार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानमुपपद्यते नापि परीश
ब्दयोः पंचमीविधानार्थं तद्विधौ वर्जनार्थस्य ग्रहणात् अपादानत्वात्सिद्धा पंचमी यथा अधिशब्दस्य प्रयोगो कुतोध्यागच्छतीति अत एव
द्वितीयाया विधानार्थमपि नोपपद्यते। तस्मादनर्थकयोः संज्ञाविधानमनर्थकमिति मत आह। अनर्थांतरवाचिनाविति। यथा तिष्ठतितिष्ठति
भवतिपरिभवतीत्यादौ धात्वर्थाद्द्व्यर्थांतरवाचित्वं नैवमत्रार्थांतरवाचित्वं किं त्वागच्छतीति प्रयोगोऽर्थः। स एवाधिपर्योर्गतार्थत्वा

अधिपरी अनर्थकौ॥ ॥अधिपरीशब्दौ अनर्थकौ अनर्थांतरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः। कुतोध्यागच्छति। कुतः
पर्यागच्छति। गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते॥ ॥सुः पूजायां॥ सुशब्दः पूजायामर्थे क
र्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। सु सिक्तं भवता। सु स्तुतं भवता। धात्वर्थः स्तूयते। उपसर्गसंज्ञाभावात्षत्वं न भवति। पूजायामि
ति किं। सुषिक्तं किं तवात्र॥ ॥अतिरतिक्रमणे च॥ ॥अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीय
संज्ञो भवति। निष्पन्नेपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणं। अतिसिक्तमेव भवता। अतिस्तुतमेव भवता। पूजायां। अ
तिसिक्तं भवता। अतिस्तुतं भवता। शोभनं कृतमित्यर्थः ५२ ॥

यतेतदत्र विषये धातोरपि पर्यायस्य सहाभिधायित्वं यथा। जशब्दे योर्थः स एव मतो जरतीति सर्वैः सहाभिधीयते। एवं चपराशब्दे योर्थः स एव द्वयम
शब्दे। तदेवमनर्थांतरवाचित्वादनर्थककल्पत्वादनर्थकावित्युक्तं न त्वभावात्तयोश्च। इति संज्ञाबाधाय कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधेयेति द
र्शितम्भवति। कुतोध्यागच्छतीति। किंशब्दाद्धयादानेवाहीयप्रहो इति तसितस्य तद्धितस्येति तिलादेशः। इति त्यिति विति नयाता भावः
॥ ॥सुः पूजायां। सुसिक्तं भवतेति भवच्छब्दात्कर्तरि तृतीया। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया न भवति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बली
यसीति। सुषिक्तं किं तवात्रेति त्वेयं पूजा॥ ५२॥

अपिपदार्थ इत्यादि स्वार्थे सत्याव्यभिचारान्ना घत इति पदार्थस्यार्थः। पदार्थः। तत्रापि पदार्थ अप्रयोगो सर्पिषः अप्रयुज्यमानस्य द्रव्यस्य किंचि
द्विशेषमाधत्तेऽपि यथा नील शब्द उत्पले। न तु तस्मिन्नेवान्यूनानतिरिक्ते वर्तते तं पास इति पपतिमहंतो नामपो गाहे नात। अतः पदार्थ एवा
मप्रयोग एवं तद्द्रव्यं प्रदर्शनो भवतीति भावः। सर्पिषोऽपि स्यादिति सर्पिषा नायं लिङ्गं तस्मा एवं दुर्लभविषयतामपि शब्दो द्योतयन्नस्यादिस्मनेन संबध्य
त इति पञ्चम्यर्थः। दुर्लभत्वं च विषयस्यैवं भवति। पदिति सर्पिर्विंदुमात्रमपि न लभ्यत इत्यत्रापि शब्दस्यामर्थ्या द्विदुरिति गम्यते। तद्धाह मात्रा
बिंदुः स्तोक इति तस्यार्थे पिशब्दो वर्तते इति उपजनितेव च तिरिके सर्पिष इति षष्ठी द्वितीया तु न भवति अपिनायोगभावात्। गर्हा

॥ अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु। पदार्थसंभावनेऽन्ववसर्गगर्हायां समुच्चयेषु वर्तमानः अपिः कर्म
प्रवचनीयसंज्ञो भवति। पदार्थस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः। सर्पिषोऽपि स्यात्। मधुनोऽपि स्यात्। मात्रा बिंदुः स्तोकमि
त्यस्यार्थे अपिशब्दो वर्तते। संभावनमधिकार्थवचनेन शक्तेरप्रतिघातो विष्करणं। अपि सिंचेन्मूलकसहस्रं। अ
पि स्तुयाद्राजानं॥ अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञानं। अपि सिंच। अपि स्तुहि॥ गर्हा तिरस्कारो धिग्जाल्मं देवदत्तं अपि सिंचे
त्पलाण्डुं। अपि स्तुयाद्वृषलं। समुच्चये। अपि सिंच। अपि स्तुहि। सिंच च स्तुहि च उपसर्गसंज्ञाबाधनात्षत्वं न भवति॥

इत्यनेन संबध्यत इत्युक्तं। अधिकार्थवचनेनेति। यावत्यर्थे सामर्थ्यं ततोऽधिकमर्थं ब्रुवन्प्रतसेकारो शक्तिमाविष्करोतीति तत्संभाव
नमित्यर्थः। अपि सिंचेदिति। संभावने लिङ् तत्र षष्ठे वद्र उक्त एविषयतामपि एहा। कामचारदृष्टमस्तीति। अपि सिंचेति। सिंच वा मा वा यत्ते रि
वा मा वायमर्थः। नकुविंत्सस्पर्धः। जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी। अपि सिंचेदिति गर्हार्थे लिङ्। उपसर्गसंज्ञाबाधनादिति। एतद्धि सत्रोपसर्गात्सुनोति सु
निति सिंच उपसर्गात्सुनोतीति षत्वप्रसंगः॥ ॥

का॰प॰२॰१२
१२६

अधि॥ तद्रूपमिति। यस्माद्धीनस्तत्र हीनो रूपस्ते संबंधे संज्ञा उपोधिके चेतत्राधिक्याधिकि संबंधे तथात्रापीत्यर्थः। विभक्ति स्फुतन्नाम्नत एसा
उच्यते। एतत्तु न तथ्येत्याह। तत्र कदाचिदिति। यस्सर्वेश्वरवचनमित्यत्रार्थ इयं ईश्वरशब्दो भावप्रधानः। यस्स्वामिनईश्वरत्वमुच्यते तस्मा
त्स्वामिनः सप्तमीत्येकाय स्वस्वस्मिश्वरउच्यते। तस्मात्स्वामीत्सप्तमीत्ययः तत्र यदा स्वाम्यर्थे भवति केचिदाहुस्तदा ततः सप्तमी स्वस्तुव्य
तिरेके ततरति न पुनः भाम्यर्थायुपपद्यते। एकस्यैव विभक्त्या द्विमुस्ता पिसंबंधस्याभिधानात् इति मत्वा कदाचिदित्युक्तं। ब्रह्मद

अधिरीश्वरे। ईश्वरः स्वामी स च स्वमपेक्षते। तद्रूपं स्वस्वामिसंबंधे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। तत्र कदाचित्स्वामि
नः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदाचित्स्वात्। अधि ब्रह्मदत्ते पंचालाः। अधि पंचालेषु ब्रह्मदत्तः॥ ॥
विभाषा कृञि॥ अधिः करोतौ विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। यदत्र मामधिकरिष्यति। कर्मप्रवचनीय
संज्ञापक्षे गतिसंज्ञाविधानात् तिङि चोदात्तवतीति निघातो न भवति॥ ॥५३॥ ॥ ॥

न्तरति। ब्रह्मदत्तस्य स्वाः पंचाला इत्यर्थः। अधि पंचालेषु इति पंचालानां ब्रह्मदत्तः स्वामीत्यर्थः। विभाषा। अधिरीश्वर इत्यनुवृ
त्तेः प्राप्ते विभाषेयं। यदत्र मामधिकरिष्यतीति। अधिपूर्वः करोतिर्विनियोगे वर्त्तते यथा अधिकृतो यमिह ग्रामे स्वामी तेना
धिकार इति वर्ण्यते भवत्येवमत्र मां विनियोक्ष्यत इत्यर्थः। कर्मणि द्वितीयैषा। यद्येवं संज्ञाविधानस्य किं प्रयोजनं तत्राह कर्मप्रव
चनीयसंज्ञापक्ष इति निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधात् अप्रतिपक्षे तिङ्ङतिङ इति सर्वानुदात्तवत्॥ ५४॥ ॥ ॥

१२६

एम॰

लः परलइतिषष्ठीति। अथ प्रथमयमावृत्त्ववचने को दोषः आम इति ल्विधिवृक्षायामेवं लुप्यमानस्य लिटः संज्ञा स्यात् ततश्चेत्यामित्यत्रात्मनेपदा त्तनघ्रभो लिटः परस्मैपदं भवति शेषादेव परस्मैपदमिति नियमात्। ज्ञापकात् सिद्धं। परस्मैपदमाम्नस्तपवृद्धिस्याह। ततः ज्ञापयति भवत्या त्मनेपदं भोक्ष्यामिति। अयं तर्हि दोषः लकारस्यैव संज्ञा स्यात् तत्र तदादेशानां तिबादीनां न स्यात् निवृत्तौ अभावात्तेषामपि भाविष्यति। तथा च चात्मनेपदमित्यत्र तर्हि ल इति प्रथमान्तस्य तङानाभ्यां संबन्धो न स्यात्। नहि तङानौ लौ भवतः। ननु चैवं विज्ञास्यते तङानावात्मनेपदं लकारस्य एवं त

॥ लः परस्मैपदं। ल इति षष्ठी आदेशापेक्षया। लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति। तिप्। तस्। झि। सिप्। थस्। थ। मिप्। वस्। मस्। शतृक्वसू च। परस्मैपदप्रदेशाः शेषात् कर्तरि परस्मैपदमित्येवमादयः॥ ॥

अनाविति तु कृत इति एवमपि आत्मनेपदे ऽसतिन ल्क्षिप्र कल्पनापुष्कात्तस्माल्ल इति षष्ठी। आदेशापेक्षेति। न च संज्ञापेक्षा। लकारस्य परस्मै पदमिति संज्ञा भवतीति। कुतः सामानाधिकरण्येन माधेयेन संज्ञाविधानात्। किं च तसियोहीषः स्थोस्मिन्नपि स्यात्। उभयत्र लकारस्य संज्ञित्वात्तस्मादादेशापेक्षया षष्ठी। यद्येवं मनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां स्यात् कस्मात् सा च कार्याणि बाधेत। नहि तु लकारस्य परस्मैपदसंज्ञा तिङ्न्तु पुरुषसंज्ञेति भिन्नविषयत्वान्नास्ति बाधप्रसंगः॥ ॥ ॥ ॥

का॰ १।४।१३

१११

यद्यपि जसस्तत्रे पितिवादीनामादेशानाम पि स्थानिवद्भावेनादेशस्तपनेन परस्मैपद संज्ञा भविष्यति तथापि तस्या अनाकल्पेपत्वात्समावेशसि
द्धिः यष्ठी पत्ते पिङ्गाप्यकात्सिद्धं । पद्यं सि विरुद्धिं परस्मैपदे षित्वा हत्त तत्वाप्यपतिभवति तिङन्तमप्येषा संज्ञे तेन हि सिद्धिमये शात्फल
संभवतः सा मात्मा पेत्तं व व्यापकमिति आत्मने पद संज्ञया पुरुषसंज्ञानां समावेशा हि सिद्धिः । अन्यथा परस्मैपदेषु सावकाशाः पुरुष
संज्ञास्तङ्गृहणएव काश्या आत्मने पद संज्ञकाः तत्त्वी णित्री णिपद्या निभूत्वा मध्यमादि संज्ञा भवंती तितेन समावेशसिद्धिः ॥ ॥तङा

॥ तङानावात्मनेपदं । तङि-ति प्रत्याहारोनवानां आनइति शानच्कानचोर्ग्रहणं । पूर्वेण परस्मैपद संज्ञायां प्रा
प्तायां तङानयोरात्मनेपद संज्ञा विधीयते । तआतां । झा । थास् । आथां । ध्वं । इट् । वहि । महिङ् । आनः खल्व
पि । शानच्कानचौ । लट्स्त्रे वा कतीह नि घ्नानाः । आत्मनेपदप्रदेशाः अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्येवमादयः ॥ ॥
॥ ४४ ॥

नौ ॥ अथ कस्माल्लस्येत्यस्या नंतरमेते संज्ञे न विहिते एवं हि पुरुषसंज्ञाभि एषत्वा सिद्धोनयोः समावेशो भवतितत्राह पूर्वेणेति । आ
त्मनेपद संज्ञया परस्मैपद संज्ञाया वाधोपयाया दित्येवमर्थमस्मिन्प्रकारेणेनयो र्विधानमिति भावः महासंज्ञाकरणं पूर्वा
चार्यानुरोधेन ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ६ ॥ श्रीरामराम रामरा ॥ ~ ॥ ~ ॥ ~ ॥

१११

रामं०

तिङः। त्रीणि त्रीणि इति विभक्तायां द्विर्वचनं। तत्र च समुदायप्रस्तावपदयोः वयं पृथक्पदत्वमिष्यते। आप च तिप च सिद्धे कृदन्तं नेकोनान्तानां तथा स्यात् कुं ड्वं कु
ड्वान्तवाक् अपचन्तपचन्तिमाघे पूर्वपदे प्यनुस्वारादिपदकार्यं यथा स्यादिति तेन पदच्छेदकाले त्रीणि त्रीणीत्येकं पदं द्वेवा इह तिङो षड् त्रिकाः संज्ञा
कृतिलङ् निवेषु स्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति अत्र पथ पर्यंके कस्मिन् कस्यानेकसंज्ञा विधाने प्रयोजनं ना तिनेता वृत्ता पथोऽभिमतं विषयप्ला
भः तत्राह तिङो ष्टादश प्रत्यया इति एवं मन्यते संज्ञा अपि पदे च कथमेकशेष निर्देशोयं तत्र प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममोमध्यम मध्यमः
मध्यममध्यमो उत्तम मध्य उत्तम श्चोत्तमो प्रथममध्यमोत्तमा इतिकृतेकशेषाणां द्वंद्वः क्रियेत ततो नाभिमतं संख्यातानुदेशः स्यात् तस्मात्कृ
तद्वंद्वानां एकशेषः प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमा इति। नन्वेवमपि न विज्ञायते किमादित आरभ्य त्री
णि वचनानि गृह्यंते आहोस्विद् दिष्टात् विकल्पे इह इति न हि निकल्पे इहेपि यथा संख्यशास्त्रं क्रमते किंतु हि विहितेषु संज्ञानां क्रमेण संबंध

तिङः त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः॥ तिङो ष्टादश प्रत्ययाः नव परस्मैपद संज्ञकाः नवात्मनेपद संज्ञकाः तत्र परस्मैपदे
षु त्रय त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवंति। आत्मनेपदेषु पि त्रय त्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवंति। ति
प् तस् झि। इति प्रथमः। सिप् थस् थ। इति मध्यमः॥ मिप् वस् मस्। इत्युत्तमः। आत्मनेपदेषु त आतां झ इति प्रथमः। थास्
आथां ध्वं इति मध्यमः इड् वहि महिङ् इत्युत्तमः। प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः शेषे प्रथमः इत्येवमादयः॥ ७४॥ ॥ ॥

सिद्धे एवं तर्हि लोकतः एव सिद्धं न यथा विहस्य स्थाभ्यां ह्याभ्यामग्निरूपस्थे परति न वोच्यते आनुपूर्व्येणेति अथ चाविहस्य आस्य स्कृत्यादि
त आरभ्य आनुपूर्व्येण ह्याभ्यां ह्याभ्याम ग्रामग्निरूपस्थीयते न पाभ्यां काभ्यां वित। तत्र तिङो ष्टादश प्रत्यया इत्यनेनादित आरभ्य त्रिका
णां आनुपूर्व्येण ग्रहणं नेष्यत इति दर्शितं तिङ् ग्रहणेन संनिवेशो स्तीति दर्शितं। नव परस्मैपद संज्ञा इत्यादिना तु कृतद्वंद्वानामेकशे
षो न कृते कशेषाणां द्वंद्व इति दर्शितं। परस्मैपदग्रहणमात्मनेपद ग्रहणे चानुवर्त्तते तिङ् ग्रहणं तु शतृ क्वस्वोर्निवृत्त्यर्थं तद्
गुणत्वो वृद्धो एषी भवतः। अयोग्यव्यापारे तेद इन्हत्रमेत लब्धतीति तत्रैकैकं त्रय त्रिका इति यथा संख्यसिद्धि। तत्र नवेत्यादिना एणि द्वं
दर्शितम्। तत्रेमादिनानुव्यापारतेद्ध। अत्रापि महासंज्ञा कारणं पूर्ववत्॥

का॰प॰१२
१२८

तान्येका एकश इति संख्येवचनाद्वीप्सायामिति प्रथमो तात्र स्वाप्रकृततत्वादेवात्रीणीमसससस्तं वंधे सिद्धेत्यानि वचनं पुरुषवचनं संज्ञयोः समा
वेशार्थं अन्यथ्यानेक संज्ञाधिकारो वचनमामा एषा पर्वीयः स्यात् ततश्चा उत्तमस्यापि प निर्तसंङि तद् इति कार्यवचन संज्ञापद्देउत्तमसंज्ञापान्न
भावान्नस्या ततभीम स्मि लस तिता मेता निप्रथमा दि संज्ञा विशिष्टा ति त्री णि त्री णि इत्येवं पए मर्शाद्ध प्रथमादि संज्ञानामेकवचना
दि संज्ञा विधानात् भवति समावेशः नु त्रिकाणां पुरुष संज्ञा एकैकस्य वचन संज्ञेति विषयभेदान्नाप्यनेकसंज्ञाधिकार विषयः नन्व

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति एकशः
एकैकं पदं । तिवित्येकवचनं ॥ तसिति द्विवचनं । झि इति बहुवचनं । एवं सर्वत्र । एकवचनद्विवचनब
हुवचनप्रदेशाः बहुषु बहुवचनमित्येवमादयः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यथा च द्विसंज्ञा प्रत्येकमादेशानां भवति तथा पुरुषसंज्ञापि त्रीणि त्रीणि इति वचनात् त्रिषु प्रवर्त्तमानापि तिवादिषु प्रत्येकमेव प्रवर्त्तते । न समु
दायेन तस्य प्रयोगो अभावात् प्रत्येकमेव तेषां धातोः स्यात्तैः त्रिस्रह स्थानं तु मध्यायित्वार्थं आदित आरभ्य त्रयाणां प्रथमसंज्ञा भवती ति न
पुनः समुदाये संज्ञाप्रवृत्त्यर्थं । तानि ति उ स्तौ णि त्री णि पदानि भवन्ति इति तिवादिस्तत्रेष समाहारद्वंद्वे देशाद्दशावयव पञ्च पदानि तिङ्. शाब्दस्य त्रीणि १२८
त्रीणीति समानाधिकरणस्यापि पुंलिङ्गानापि स्त्रवद्भवति ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

राम॰

।सुपः॥ ॥सु इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं प्रथमैकवचनादारभ्य सुपः पकारात् कृत्स्नकारेण न भवति स्वादिभ्यो नां विभक्तिसंज्ञा विधा
नात् अप्रथमया विभक्तिसंज्ञायामपि इहैव सुग्रहणमनुवर्त्तते इति सुपामादेव च्छेदेन तदर्थकं तस्मात् तिङामिति केचित्। किमर्थं पुनरि
दमुक्तं इह कश्चित् इत्यस्मिन् सूत्रे चकारेण अकरणात् संज्ञामात्रमिह सर्वं स्यात् नान्यत् किंचिदिति तत्र दर्शान्तं प्रदर्शनेन त्रीणि त्रीणि एकशः इति

।सुपः। तिङां त्रिके त्रिके एकवचनादिसंज्ञा विहिताः संप्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते। सुपश्च त्रीणि त्रीणि पदानि एकवचन
द्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति। सु इत्येकवचनं। औ इति द्विवचनं। जस् इति बहुवचनं। एवं सर्वत्र॥ विभक्तिश्च॥ वि
भक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्तिङश्च। विभक्तिप्रदेशाः अष्टन आ विभक्तौ इत्येवमादयः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नपोः अनुवृत्तिं दर्शयति। यथा तिङां वचनसंज्ञा विहिता तथैव सुपामपीत्यर्थः। तथा च सुपं शब्दं पठित्वा व्याचष्टे सुपश्चेत्यादि।
विभक्तिश्च। चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः। तिङां च बहिताना मपि स्वरादिनत्वादनुवृत्तिः। तिङां विभक्तित्वे प्रयोज
नं आतामाहीन विभक्तौ तुस्मा इति प्रतिषेधः। सुपां तु तदादिघत्वादिकमपि॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क॰प६॰१३ ७९

युष्मद्युपलसति तिवादयः परस्मैपदेनैकवाक्यतामापन्नेनानेन तिवादीनां विशिष्टविधानं तत विहितानां तिवादीनां भिन्नेनानेन वाक्येन नियम
इति संशये नियममिमाह। लसे समधिकृत्ये ति विशिष्टविधाने नियतः। तस्य प्रयोगस्तावत्। तिबादीनां प्रथमादिसंज्ञा यावत् तिवादयो भाव्यन्त इति
स पुनर्नियमो युपपदे नियमो वा स्यात्। युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव शेषे प्रथम एवेति पुरुषनियमो वा युष्मद्येव मध्यमः अस्मद्येवो
त्तमः शेष एव प्रथम इति तत्राद्ये पक्षे कुर्वन्ति त्वं कुर्वाणाः इत्यपि युष्मदि शतृशानचोर्विधानस्यात् तानत् जाद्यपश्च न स्युः कर्ता त्वं कारकस्त्वमिति।
नैष दोषः एतावान् विषयः युष्मदस्मदुपपदे शेषश्च सर्वस्यैव पुरुषेषु निपतः उक्तं ते च तत्रजाद्यः। तेषु च नाङ्गविष्यन्ति। तुल्यजातीय
स्यैव नियमेन इत्याशङ्क्य युष्मदि मध्य एव न प्रथमोत्तमौ अस्मद्युत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एवं तर्हि तिवादिष्वत्र विधीयमा
नत्वात् प्राधान्यात्तेषामेव नियमो युक्तः। शेषग्रहणाद्वा उपपदनियमो हि युष्मदस्मदस्मदादि नियमेन पुनः वा अनियमात्। शेषस्यानियतः।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः। लसे समधिकृतस्तस्मान्येन तिवादयो विहिताः तेषामयं पुरुष
नियमः क्रियते॥४६॥ ॥

तत्र प्रथम इत्येतावदेव युष्मानेन नियमार्थं विज्ञायते तत्र च नियमं तावत्साम्यवात् प्रथम एवेति नियमा यत्र च प्रथमा प्रथमप्रसङ्गाः तत्रैवं
विधो नियमः कर्तव्यः। शेष एव वा प्रथमप्रसङ्गः इति तत्रैव नियमो भविष्यति किं शेषग्रहणेन पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ यष्मद
स्मदी वा नियते प्रथमश्च तत्र युष्मदो रपि प्रथमप्रसङ्गो शेष एव प्रथम इत्येवं प्रथमनियमः कर्तव्यः। तस्मान्न शेषग्रहणमेव पुन
मः शक्यते कर्तुमिति किं कर्तव्यमेव शेषग्रहणं अतः शेषग्रहणे सत्यनेकस्यापि पुरुषनियम एवापि मेतरिति तमेवाश्रयति तेषामयं पु
रुषनियमः क्रियत इति तेषामित्युक्तं तावयवे भेदः। तिवादिसमुदाय उच्यते पुरुषापेक्षया वयवषष्ठी तेषां तिवादीनामवयवो यो मध्यम ७९
पुरुषः तस्यायं पदनियमः क्रियत इत्यर्थः। सापेक्षत्वाद पि पुरुषशब्दस्य गमकत्वात् समासः अन्यथा तेषामिति कर्मणि षष्ठी। पुरुषशब्दा ५०
रको नियमः पुरुषनियमः पुरुषग्रहणं तेन नियमं तदित्यर्थः॥४६॥

उपोद्बलितं परस्मैपदम् । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः । उपशब्दः सामीप्येऽतत्स्वव्यवहितेन भवितव्यमिति शंकामपनयति व्यवहितेचेति । समी
पस्थेव्यवहिते च उपपदग्रहणात् सापेक्षिकस्यापि सामीप्यस्य ग्रहणं व्यवहितमपि चाव्यवहितं न तत्रापेक्षा याहं निकृष्टमिति भावः । उपपदग्रहणं नु पूर्वभूतेऽपि युष्मदि प्रयो
स्यात् । अन्यथा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये । तिपा भूत एव स्यात् । अनुपेयास्त्वनिवर्त्तीति वचनात् सर्वथा अप्रयुज्यमानेऽपि न वर्त्तते तथा पूर्वप्रयोगोऽपि पदभूतस्याप्र
योगात् तस्येत्यनीति भविष्यतीति नैतदस्ति सप्तमीनिर्देशात् अप्रयोगापेक्षेऽप्यभूत एव स्यात् । समानाभिधेयेऽपि अधिकरणशब्दोऽभिधेयवचन इति दर्शयति । केन पु
नः समानाभिधेये लकारेणानिप्रयुज्यमानेन वा युष्मदो त्रिविधं वाभिधेयं लकारेण भाव कर्म कर्त्तृ च तत्र इह त्ववाविनो युष्मदस्मदोर्भविद्या चितलातेन सामा
नाधिकरण्यं संभवात् कर्त्तृकर्मणोरेव ग्रहणं रेवग्रहणमित्याह तुल्यकारक इति । तुल्यमेकं कारकं यस्य तत्तथोक्तं । त्वानि न पीति त्वत्व मशब्दः मसंज्ञावा
ची त्वा नमस्यानिति त्वानी तत्र च अप्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च प्रहत्वोक्ति उच्यते । वेदं त्वा नमस्यानीति तत्र सामर्थ्याद्वधारणं विज्ञायते प्रसंगा एव प्रस्य
न नुमयोग इति । महाखनिका पमसिद्धिरेषा पसस्थाने आदेशो विधीयते स्थानी निरहत्वमप्रयुज्यमानत्वात्सामर्थ्यात् युष्मदि प्रयुज्यते । सर्वथा त्वं निम्नपीम
स्याप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः । अपिशब्दात् प्रयुज्यमानेऽपि तत्राह त्वं निम्नपीमादिना । त्वं निम्नपीतिकोऽर्थः प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः । उपपदग्रहण
। युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते वाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिधेये तुल्यकारके त्वानि निम्नप्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरु
षो भवति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अप्रयुज्यमानेऽपि पचसि । पचथः । पचथ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
प्रहासे चार्थस्यापिशब्दोऽनुवादः समानाधिकरण इति किंत्वया गम्यतेऽरस्तत्रमा भूत् । कचित् त्वं त्वावेवापेपंथ्याः पठ्यते इहत्व अतित्वं पचति अतहं पचती स्पा
ति कोऽन्तप्रधाने समासे युष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्यात् । प्रथम एव भवति । इह त्वोपदसमा समस्तं त्वत्कल्प पचामीतिकाल्पांतरदृष्ट गुणाद्धितो युष्मदस्मदर्थ
एवत्वत्कल्पमत्कल्पयोः व्याप्या मा मुत्वतेरतिमध्यमोत्तमौ भवतः । नास्ति दृष्टापदार्थेति एभिधाने तु मध्यमः । तथा त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामि पएमत्वं
पचसि पञ्चा हं पचामीति काल्पांतरादि गुणातिशयविशिष्टेषु युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवन्मेवं एवं च युष्मदर्थे मध्यमः अस्मदर्थे उत्तमः इ । तौप
नासिंहं युष्मदस्मदर्थेषु वेल्लकाः उत्तमः तद्वैव मध्यमोत्तमाविसर्थः । तथानुनकृतमित्येवाह ह्यात्मत्वंमं पपतरनिबद्धवतीति भावतिमहते रेवि
कारेष्वेणत्वं पन्ने कर्त्तारे तत्रा न्म हग रतंत्रोप पादपिष्यामउ । तथावमंत्रे पदप्रेषामहत्वं वा घाप्सा अह मिति अहं त्वं प्रेषो त्वं वाहं प्रापइति मकमाप्र
पः पुत्रुषोहंप्रपाते । इह भवान्पचति इति युष्मदर्थप्रतीतेः त्वं निम्नपीतिमध्यमः प्राप्नोति । नेवाः युष्मदर्थत्वात् । अलिंगाः संबोधन विषयत्व युष्मदर्थः भवद
र्थस्तु लिंगवान् न च संबोधने कविषय । न पैववहिमाणवकाधीषे समिरुत्वीभावो गम्यते । एवं त्वमधीषे मणितथा च युष्मदः सर्वैव संबोधने प्रथमात्रामति
नाघुहानत्वं च भवति पहाम त्वेच निघातरनिके विद्याद्रुः उक्तं च । संबोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते । तथा संबोधने सर्वं मध्यमा युष्मद्दो विदुः युष्म
दर्थस्य विद्वत्वानिपतावाघुहानता । युष्मदः प्रथमोत्तमपरोक्षेत्वपदाद्रसाविति । तत्र संबोधने कविषयो युष्मच्छब्दः । प्रथमा तु युद्धेवन्मभिमुखोभा

१८

महासेव्यपहासेऽप्यमानरतिपत्रभूतार्थाभावाद्वचनैव केवलं तत्र्युक्तं रभिप्रायाविष्करणे प्रहासो गम्यते। मन्यतिशब्दस्यैकदेशानुकरणं मन्ये इति मन्युत्तमप
दं युष्मत्सन्नयोक्तः। लस्य धातोर्विधानात् तद्देशत्वाद्युष्मध्यमस्य पातु उपपदार्थं इत्याह। मन्ये उपपदे धाताविति प्रकृतिभूते सतीत्यर्थः। सर्वे कचरितिः अ
र्थद्वारकश्चोत्तमस्यैकवद्भावः एकस्य वचनो भवतीत्यर्थः। द्वयोर्बहुषु तु युष्मत्स्वेकवचनमेव भवतीति यावत्। यत्र हि द्वौ मन्तारौ बहवो वा तत्रैकवद्भावो विधेयः
अन्यत्र तु मन्तुरेकत्वादेव सिद्धं एकवचनमिति विशब्दो वा यपेत नैकवद्भावाभावे पि एकस्मिन्नपि मन्तरि प्रधानशिष्टो मध्यमो प्रमोत्तमो भवतः। अन्या
वपमेव दर्शयितुमपत्तसाध्यं एकं मन्तारमुद्दिश्याह हरति। एहि मन्ये इदं नो हसस्सरति मन्यमानो इदं नेभो कुमारान् तस्मालादिकं प्रति एतत्प्रयुज्यत इति प
रिणामवानितिः द्विवद्बहुवत् उदाहरणे एतमन्ये ओदनं भोक्ष्येथे नहि भोक्ष्येथे भुक्तः सोऽतिथिभिः एहि मन्ये रथेन यास्यथ यातस्तेन पितेत्यादि मध्यमोत्तम
योः प्रमयो रिति युष्मदस्मदर्थस्य गम्यमानत्वात् प्रत्युदाहरणं वत्। प्रकृतमुपपदग्रहणं युष्मदस्मदेव द्वन्द्वं तत्र तत्रेहापि अनुवर्त्यं। इह माभूत्।
एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्ये भुक्तः सोऽतिथिभिरिति। तदर्थं मन्यतिना संबद्धमिति पुनरिहोपपदग्रहणं। अन्यथा मन्यतौ परत एव स्यात्। मन्ना

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च। प्रहासः परिहासः क्रीडा। प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति मन्यतेश्चोत्त
मः स चैकवद्भवति। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति नहि भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यात
स्तेन ते पिता। मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोः उत्तममध्यमौ विधीयेते। प्रहासे इति किं। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति। सुष्टु मन्यसे साधु
मन्यसे॥ ॥ अस्मद्युत्तमः। उत्तमपुरुषो निपात्यते। अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमाने प्यप्रयुज्यमाने पि उत्तमपुरुषो
भवति। अहं पचामि। आवां पचावः। वयं पचामः। अप्रयुज्यमाने पि पचामि पचावः पचामः॥ ॥ शेषे प्रथमः। शेष इति मध्यमो
त्तमविषयादन्य उच्यते। यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे उपपदे न स्तः। तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति। पचति। पचतः। पचन्ति॥ ॥१४

निर्देशान्मन्तारं तस्य ग्रहणं न तु मन्यु अवबोधने इत्यस्य। एहि मन्ये रथेन यास्यसीति एवं तस्य भवति प्रत्युदाहरणे अतिथिप्रतीतत्वात् भूतार्थवचनं
। अस्मदि। यत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतः तत्र परविप्रतिषेधात् शाक्ती। स्वाधारे निमते विविक्तो तेन तद्वालकारोऽपि भेदेनोत्पद्यते॥ त्वं चाहं च पचसि पचामि
चेति। सह विवक्षायां तु द्वयोः परिशाक्ती रेकोलकार उत्पद्यते तत्र युष्मदि मध्यमात् अस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन त्वं चाहं च पचावः। अहं च त्वं च तत्र हन्तं युष्मा
चेति। यद्यपि स्मदादीनां पघत्वेऽरमित्यसदः। शेषः। तद्यपि स्याति सपीति मध्यमप्राप्तो यत्वादुत्तम एव भवति। आवां पचावः। शेषे उपपद इति निर्दिशेषु
इति विषयसप्तमी न पुनः परत इति तदाह। शेष इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यत इति। अस्मादिविषयर्थः। यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तः। त
त्रैव परत्वेन युष्मदस्मदोरभावः शेषः। न पुनरन्यसद्भाव इति दर्शयति। किं सिद्धं भवति। त्वं च देवदत्तश्च पचथः। अहं च देवदत्तश्च पचावः। त्वं चाहं च देवदत्तश्च पचा

॥ सुपः॥ ॥ सुबिति प्रत्याहारग्रहणं प्रथमैकवचनादारभ्या सुपः पकारादनेकपदक्रमकारेण न भवति। प्राग्दीशीयानां विभक्तिसं-
ज्ञाविधानात् अत्र यथा विभक्तिसंज्ञोपायमपि इदमेव सुब्ग्रहणमनुवर्त्तत इति सुबादेरेव सिद्धे तदर्थं कं तस्मात्। तिङ्प्रत्रिकेष्विति किं-
मर्थं पुनरिदं सुब्ग्रहणं क्रियते। सूत्रेऽवक्तामगतकरणात् तत्सामान्यात्र सिद्धं संबन्धते नाम लिं चिदिति तत्र दृष्टान्तप्रदर्शि-
नेत्री णी जात्येकशारत्सनयोः अनुवृत्तिं दर्शयति। यथा तिङां वचनसंज्ञा विहितास्तथैव सुपामपीत्यर्थः तथा च स्वयं च

१ सुपः॥ तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः संप्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते। सुपस्त्रीणि त्रीणि पदा-
नि एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति। सु इत्येकवचनं। औ इति द्विवचनं। जसिति बहुवचनं।
एवं सर्वत्र॥ विभक्तिश्च॥ विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्तिङश्च। विभक्तिप्रदेशाः अष्टन आ विभक्तौ इ-
त्येवमादयः॥ ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः। लस्य स्थानेऽप्यधिकृतसामान्येन ति-
बादयो विहिताः तेषामयं पुरुषनियमः क्रियते ४६ ॥ ॥

शास्त्रं पठित्वा व्याचष्टे सुपश्च सादयो विभक्तिश्च। चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः तिङां बहितानामपि
स्वादि तत्वात् तदुक्तिः तिङां विभक्तित्वे प्रयोजनं आ तामादेरे न विभक्तौ तुस्मा इति प्रतिषेधः। सुपां तु सदाघत्वादिकमपि।
॥ युष्मद्वा। लस्येति तिवादय इत्यनेन नेकवा मातामापलेनानेन तिवादीनां विशिष्टविधानं उत विहितानां तिवादीनां नाभि-
लेनानेन वा सो न नियम इति संशये नियममिदमाह। लस्येत्यधिकृते इति विशिष्टविधाने त्विन्न रेतराश्रयं स्यात्। स नाति-
बादीनां प्रथमादिसंज्ञा प्रवर्तिता बादयो भाविन इति सपुनर्नियम इत्ययं नियमो वा स्यात्। युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव

शेषेप्रथमएवेतिपुरुषनियमोवायुष्मद्यधिवचनमध्यमः अस्मद्यधिवोत्तमः शेषएवप्रथमइतितत्राद्येयस्लेकुर्वंस्त्वंकुर्वाणाः स्तुपि
तिप्रपञ्चदिशितत्वशानवेधिनस्यालंजनादपश्चनस्तुः कर्त्तृत्वकारकत्वमिति। नैवदेषदोषः। एतावानविषयः युष्मदस्मदु
पपदंशेषश्चसर्वश्चासौपुरुषेषुनियतः उक्तंतेवत्वजादयः तेवचनाद्भविष्यंति तुल्यजातो यस्यवानियमेनदध्या हन्तिः
युष्मदादिमध्य एवनप्रथमोत्तमौ अस्मद्युत्तम एवनप्रथममध्यमौ शेषेप्रथमएवंतर्हीतिवादिसूत्रेविधीयमानत्वात्तथा
धामान्तेषामेवनियमोयुक्तः शेषग्रहणाद्वाउपपदनियमेहियुष्मदस्मदस्मदोनियतेपुरुषाश्चानियताः। शेषश्चानि
यतः। तत्रप्रथमइत्येतावदयुक्तमानेनियमार्थविज्ञायते। तत्रचनियमान्तरस्यासंभवात्। प्रथमएवेतिनियमायत्र
चप्रथमाप्रथमप्रसंगः तत्रैवविधौनियमः कर्त्तव्यः। शेषएवतथाप्रसंगः इतितत्रैवनियमोभविष्यतिकिंशेषग्र
हणेनपुरुषनियमेनुमध्यमोत्तमौनिघ्नोयुष्मदस्मदीवानियतेप्रथमश्चतत्रयुष्मद्योरपिप्रथमप्रसंगेशेषए
वप्रथमइत्येवंप्रथमनियमः कर्त्तव्यः। नचान्तरेणशेषग्रहणमेषनियमः शक्यतेकर्तुमितिकर्त्तव्यमेवशेषग्रह
णंअतः शेषग्रहणान्तरत्वकारस्यापिपुरुषनियमएवाभिप्रेतइतितमेवाश्रयतितेषामयंपुरुषनियमः क्रियत
इतितेषामित्यादितावयवभेदः तिवादिसमुदायतत्वाते। पुरुषापेक्षयावयवषष्ठीतेषांतिवादीनामवयवोयोमध्यमः
पुरुषः तस्योपपदनियमः क्रियतइत्यर्थः। सापेक्षस्यापिपुरुषशब्दस्यागमकत्वात्समासः अथवातेषामितिकर्म
णिषष्ठी। पुरुषद्वारकोनियमः पुरुषनियमः पुरुषद्वारेणतेनियम्यन्तइत्यर्थः ४६॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

उपोच्चरितं पदमुपपदम्। शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपी समासः। उपशब्दः सामीप्ये। ततश्च अवहितेन भवितव्यमिति
शंकामपनयन्नाह अवहिते चेति। समीपस्य विवक्षितत्वे उपपदग्रहणं प्रत्येकस्मात्सामीप्यस्याग्रहणात् अवहितमपि च अनवहितं तत्
र उपन्यासेनेति स्पष्टमिति भावः। उपपदग्रहणं तु पूर्वंभूतेपि युष्मदि यथा स्यात्। अन्यथा तस्मिन्निति विनिर्दिष्टं पूर्वस्येति पर
भूत एव स्यात्। ननु यथा स्थानिन्यपीति वचनात् सर्वथा अप्रयुज्यमानेपि नवति तथा पूर्वप्रयोगेपि परभूतस्याप्रयोगात्।
स्थानिनि भविष्यति नैतदस्ति सप्तमीनिर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव स्यात्। समानाभिधेय इति। अधिकरणशब्दोभिधेय
वचन इति दर्शयति। केन पुनः समानाभिधेयेन कारणेन नियममानेन वा पुरुषेण त्रिविधं चाभिधेयं लकाराणां भावकर्म
कर्तृ वा तत्र द्रव्यवाचिना युष्मदस्मदोर्भाववाचिना लोके न सामानाधिकरण्यं संभवतीति कर्तृकर्मणोरेव युष्मदोरेव ग्रहणम्।

युष्मद्युपपदे सति अवहिते वा अनवहिते वा समानाधिकरणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्य
मानेप्यप्रयुज्यमानेपि मध्यमपुरुषो भवति। त्वं पचसि। युवां पचथः। यूयं पचथ। अप्रयुज्यमानेपि पच
सि। पचथः। पचथ ॥ ४७ ॥

मित्याह तुल्यकारक इति तुल्यमेकं कारकं यस्य तत्तथोक्तं। स्थानिन्यपीति स्था
नशब्दः प्रसंगवाची स्थानमस्यास्तीति स्थानी। तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च प्रसंगोस्तीत्युच्यते। चेदं स्थानमस्या
स्तीति तत्र सामर्थ्यादेवधारणं विज्ञायते प्रसंग एव प्रयोगस्तु प्रयोग इति। पदहास्यनिकायप्रसिद्धिरेवापस्यत्वान्न आदेशा
विधीयते रूपाणीति इह त्वाप्रयुज्यमानता मा दृश्यात् युष्मदि प्रयुज्यते। सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याप्रसमानेपीत्यर्थः।
अपिशब्दात् प्रयुज्यमानेपीति तदाह स्थानिन्यपीत्यादिना। स्थानिन्यपीति कोर्थः। प्रयुज्यमानेप्यप्रयुज्यमानेपीत्यर्थः। उप
पदग्रहणात् प्रामस्य चार्थस्यापि शब्दोनुवादः समानाधिकरण इति किं त्वया ग्रामः पच्यते स्त्र माभूत्। क्वचित्तु वृत्तिविवरणं पं
थाः पच्यते। इह च अतित्वं पचति अस्महं पचतीमत्रातिक्रान्तप्रधाने समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यात् प्रथम एव भव

तोरहत्वोपरमसामानत्वं त्वत्कल्पः पचामीति कालांतरदृष्टगुणरहितो युष्मदस्मदर्थे एवं त्वत्कल्पमत्कल्पयोर्द्वाभ्यामुच्यते
इति मध्यमोत्तमौ भवतः। नन्वस्मदृशपदार्थेतिनाभिधाने तु प्रथमः। तथा त्वत्ताः पचसि मन्तारः पचामि परमत्वं पचसि परमाहं पचामी
ति कालांतरादृष्टगुणातिशयविशिष्टो युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव एवं च युष्मदर्थे मध्यमः अस्मदर्थे उत्तमः इतीयता
मिदं युष्मदस्मदोर्विशेषणत्वेनकारकत्वात्‌। तदेवं मध्यमोत्तमाविसर्थः। तथा तु नकृतमित्येवाहं हत्वा त्वमत्वं संपपत इति त्वद्वती
ति भावतिप्रकृते खेविकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्वादेतच्चान्म हत इत्यत्रोपपादयिष्यामः। तथा च मन्त्रे पदस्ने स्मामहत्वेवाघास्मा
अहमिति अहं त्वं स्यात्वं नाहं स्याः इतिप्रकृते खेविकाररूपेण संपन्नो कर्तृत्वादेतच्चान्म हत इत्यत्रोपपादयिष्यामः। ताश्रमः। पुरुषो
दृश्यते। इह भवान्पचतीति युष्मदर्थप्रतीतेः स्थानिन्यपीति मध्यमः प्राप्नोति। न वा युष्मदर्थत्वात्। अलिंगः संबोधनविषयश्च यु
ष्मदर्थः भवान्र्थस्तु लिंगवान् न च संबोधनैकविषया स्येव हि मारागवकाधीष्टे स्यभिमुखीभावो गम्यते। एवं त्वमधीष्टे स्यपि
तथा च युष्मदः सर्वेविसंबोधने प्रथमात्रामंत्रितायुदात्तत्वं च भवति पदात्परत्वे च निघात इति केचिदाहुः। अन्ये च। संबोधनार्थः
सर्वत्र मध्यमे केश्चिदिष्यते। तथा संबोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदुः। युष्मदर्थे स्यसिद्धत्वान्निपाताद्युदात्तता। युष्मदः प्रथ
मोतस्य यश्चेत्पदात्परा विति। सत्यं संबोधनैकविषयो युष्मच्छब्दः। प्रथमा तु स्वार्थविदुः। युष्मदर्थस्यासिद्धत्वाद्धि शुद्धेऽश्न
मिषु त्वे भावस्य प्रातिपदिकार्थप्रत्ययान्तर्भावात्। यत्र त्वं न तर्भावः भवत्तदिति यान नाय संबोधने वेति प्रथमा विधीयतो स्वाऽप्यस्म
यामुवेहि स्थः स्वर्वतीष्वपंपातस्वस्तिभिः हर्पदेवाप्यमिदाय यपस्योतिपादादावर्ण्यन्तोदात्तत्वं पदात्परत्वे स्यनिपातः तदेवं भव
च्छब्दस्य संबोधनविषयत्वाल्लिंगवत्त्वाच्च युष्मदर्थत्वात् मध्यमो भवतीति स्थितं ५७ ॥ ॥

महासेवाप्रहासेगम्यमानइति। यत्र भूतार्थाभावाद्दं वचनेन केवलं तत्र वक्तुरभिप्रायाविष्करणे प्रहासो गम्यते। मन्यतिशब्दस्ये
कदेशानुकरणं मन्येतिमन्यउपपदं यस्य स तथोक्तः। लस्य धातोर्विधानात् नदादेशलाद्य मध्यमस्य यान्तु उपपदार्थस्माद्
मन्योपपदे धातावितिप्रकृतिमते मत्तीत्यर्थः। स चैकवदिति। अर्थद्वारकं श्चोत्तमस्यैकवद्भावः एकस्य वचने भवती
त्यर्थः। द्वयोर्बहुषु मंतव्येषु एकवचनमेव भवतीत्यावत्। यत्र हि द्वौ मन्येते वहवो वा तत्रैकवद्भावो विधेयः अन्यत्र बुर्मबेक

महासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च। प्रहासः परिहासः क्रीडा प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्य
मपुरुषो भवति मन्यतेश्चोत्तमः स चैकवद्भवति। एहि मन्ये तुदनं भोक्ष्यसे इति न हि भोक्ष्यसे। भुक्तः सोऽतिथि
भिः। एहि मन्ये रथेन यास्यसि। न हि यास्यसि। यातस्तेन ते पिता। मध्यमोत्तमयोः आमयोः उत्तममध्यमौ
विधीयेते। प्रहास इति किं। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति। सुष्ठु मन्यसे साधु मन्यसे॥ ॥अस्मद्युत्तमः॥
उत्तमपुरुषो नियम्यते। अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि उत्तमपुरुषो भव
ति। अहं पचामि। आवां पचावः। वयं पचामः। अप्रयुज्यमानेऽपि। पचामि पचावः। पचामः॥ ॥शेषे प्र
थमः॥ शेष इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते। यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे उपपदे न स्तः तत्र शे

लादेव सिद्धा एकवचनेति च शब्दो लाघवार्थे तत्रैकवद्भावाभावेऽपि एकस्मिन्नपि मं ॥ षे प्रथमपुरुषो भवति। पचति। पच
तः। प्रधानशिष्टो मध्यमोत्तमो मो भवतः अन्यावयवमेव दर्शयितुमयत्नसाध्यं एकं मंतारमुदाहरति। एहि मन्ये ओद
नं भोक्ष्य इति मन्यस्य ओदनं भोक्ष्ये मागंतव्यालादिकं प्रतिपत्तव्यं युनातइति परिहासावगतिः। द्विवचनोदाहरणे ए
तमन्येऽओदनं भोक्ष्यसे येन हि भोक्ष्यते। भुक्तः सोऽतिथिभिः। एहि मन्ये रथेन यास्यथ यातस्तेन पिता इति मध्यमोत्तमयोरप्र

मयोरिति युष्मदस्मदर्थस्याप्रयुज्यमानत्वात् प्रत्युदाहरणं वत। प्रकृतं युष्मदुपपदग्रहणं युष्मदा संघटन्तत्र न तथैवेहापि। अनुवर्त्ती
रहमा भूत। एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये भुक्तः स सोऽतिथिभिरिति। तदर्शकं मन्यति नाम वद्धं मिति पुनरिहोपपदग्रहणं। अन्य
थामन्यतोपात एव स्यात्। एवमनिर्देशान्मन्यतानस्य स्यग्रहणेन तुमनुव्यवबोधनं रसस्य। हि मनुष्येण्येन यास्यामीति एवतस्य
भवति प्रसुदाहरणोऽस्माति। येम नित्तथा भूतार्थवचनं। अस्मदि। यत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतः तत्र परिकर्त्तशक्तिः। स्याधा
रनिपते विविस्ते तेन दालकारोपि भेदेनोपयतेग। त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति। सह विवक्षायां तु द्वयोरपि शक्तोरेकोलकारत्रस्यघ
तेतत्र युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन त्वं चाहं च पचावः। अहं च त्वं च त्वत्रेह न संयुज्याचेति। यद्यापि यदादीनां पद्यते
रमित्यस्मदः। शेषः। तदापि एषातिप्पषीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव भवति। आचार्याप्रवादः। शेषे। उपपदइति निवृत्तं शेष
इति विषयसप्तमी न पुनः परत्रइति नदाह। शेषस्तिं मध्यमोत्तमविषयादन्यउच्यत इति। असौ विषयपर्थः। यत्र युष्मदस्मादी
समानाधिकरणेन स्तः। तत्र शेषस्त्येतेन युष्मदस्मदोरभावः शेषः। न पुनरेतस्मद्भाव इति दर्शयति। किं सिद्धं भवति त्वं च देव
दत्तश्च पचथः अहं च देवदत्तश्च पचावः त्वं चाहं च देवदत्तश्च पचामइति। अत्र यद्यपि युष्मदस्मादीरन्यस्यापि समुदायः स
मुदायः स युष्मदस्मद्व्यामन्यः तथापि युष्मदस्मदी तावन्त इति। तद्भावनिमित्तौ मध्यमोत्तमौ भवतः न नु तद्भावनिमित्तः प्रथमः।
अन्यसद्भावे तु निमित्ते एवं प्रथमापरोहतः प्रयुष्मदस्मत्स्वेषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वादिति॥ ४८ ॥ ॥

।परः संनिकर्षः। परशब्दोऽतिशायेवर्त्तत इति यथा परं सुखं परं दुःख इति। गापुवर्णमात्रस्याग्रहणं न भवति संनिकर्षस्य रिगदेशका
लायोगात्। अर्थान्तरायेक्षमसमत्वं अव्यभिचारि संनिकर्षः प्रत्यासत्तिरिति। ननु संश्लेषः। तस्य वर्णेषु संभवात् स हि संयोगश्च द्रव्य
धर्मित्वान्न शब्दस्य गुणस्य संभवति। समवायश्चेन्न वर्णाः समवेति शब्दस्याकाशसमवायित्वात् येषां तु शब्दो द्रव्यं तेषां न कोपि श
ब्दः समवैति अतिशयोपि संयोगात्समवाययोः कीदृश इति न विद्मः। प्रत्यासत्तेस्त्वयेत्तावभेदात्। संभवति प्रकर्षयोगः तस्मात्प्रत्यास
त्तिरेव संनिकर्षः। ननु चक्रमेण वार्णमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्यापि निष्पादयकाः स्थानादयः तेषां व्यापारोपरते वर्णान्तरस्य
निष्पादकाः तेषां व्यापारारंभः। तत्रावश्यमन्ते कियत्यपि कालकल्ला भवति सस्माद्वालतुनो लभ्यते पमपत्रशतमतिभेदवत्तत्क
थं परः संनिकर्ष इत्यत्राह। अर्धमात्राकालव्यवधान इति। सर्वं एतावद्व्यवधानेन सवर्णानी पत्वात्स्यते। अधिकेन तु काले नव्य

परः संनिकर्षः संहिता। परशब्दोऽतिशये वर्त्तते। संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः। परोयः संनिकर्षो वर्णानामर्ध
मात्राकालव्यवधानः स संहितासंज्ञो भवति। दध्यत्र। मध्वत्र। संहिताप्रदेशाः संहितायामित्येवमादयः

वधानं परग्रहणेन व्यावर्त्तितं इत्यर्थः। यद्येवं द्रुतायामेव वृत्तौ स्यात् न मध्यमायां विलम्बितायां वा न हि तथा तयोः संनिकर्षो
यथा द्रुतायां। तुल्यः संनिकर्षः सर्वासु वृत्तिषु। न हि तयोरुच्चारणे। वर्णोपलम्भकभेदात्तु वृत्तिविशेषः। द्रुतायां स्वल्प उप
लब्धिकालो मध्यमायामधिकः विलम्बितायामधिकतरः। द्विविधा हि ध्वनयः प्राकृता वैकृताश्च प्राकृता वर्णानामु
त्पादकाः वैकृतास्तु पुनः पुनरुपलम्भः। सच्चावनन्तु कालः सर्वासु वृत्तिषु तावानेव। यद्यप्यस्यां वृत्तौ यावता कालेन व्यव
धानं वरूपभावी तत्तोऽधिके न व्यवायः यद्ग्रहणेन व्यावर्त्यते। यदस्य परं सान्तरेण पदवर्णं त्वर्यते तेनैव लोके संहिताशब्दः प्रसिद्धः।
तथा च संहितामधीते न पदानि पदान्यधीते न संहितामिति विज्ञारो भवंति। ततस्त्वकुमार्या विसारो पदावयवसंहिती
कार्यं न स्यादिति सूत्रारम्भः॥ ॥

विरामो। विराम इति। विराम इति भावे घञ्। विरामो वर्णानामभावः। अर्थान्तरमाह विरम्यते नेनेति वा विराम इति। कल्पलुटोर्वु
हुलो मिसमहं त्वायामपि ह्लस्वेति करणे घञ्। पूर्वत्राभावः संज्ञी उत्तरत्रान्त्यो वर्णः। तेन हि विरम्यते तत्राद्ये पक्षे खरवसानयोरि
ति परसप्तमी। कथं पुनरवसाने न पौर्वापर्यं अभावो हि सः। खरा वा कथं। न हि पदान्तः खरस्ति तदा रेफः परो रेफः। तदा खरवर्णा नान्त
मलाविस्यात् उच्चरितप्रध्वंसित्वात्। अथ तत्र बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यं तदभावे पि समानमेवं पावसाने ह्यत्रापि द्वितीये त
पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते खरि परतो रेफस्य विसर्जनीयो भवति अवसाने चेरेफस्यानिनिविसर्जनी

विरामोवसानं॥ ॥विरतिर्विरामः। विरमति नेनेति वा विरामः सोवसानसंज्ञो भवति। दधि। मधु। वृक्षः प्लक्षः
। अवसानप्रदेशाः खरवसानयोर्विसर्जनीयइत्येवमादयः॥ ॥इति श्रीजयादित्यविरचितायां का
शिकायां वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तश्चाध्यायः॥ ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीः॥ ॥

यो भवति अवसाने चेरेफस्यानिनिविसर्जनीय इति स्यात्। आदेशस्य विषयतया विवक्षिते। एवं चावसान इत्यत्रापि। दधिम
धीति अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः अत्र चावसान इति वर्त्तते। ननु च लोक एवावसानशब्दो विरामे प्रसिद्धः। यच्च प्रवृत्ते
र्वः स्यादिति सगतौ वर्त्तते केनेन तवसाय इति। मरणे वेपि अवसितो देवदत्त इति। अवसानशब्दस्य विरामे एव प्रसिद्धः। न च रेफ
स्यावगतिपरिभयोः करणत्वं संभवतीति नार्थः संज्ञाकरणेन तदाह। संहितावसानयोः लोकविदितत्वात्सिद्धमिति॥
संहिताशब्दोपि संनिकर्षमात्रे प्रसिद्धो न परस्परयोरेव संनिकर्ष इति वार्त्तिककृता नोक्तम्॥ ॥इति हरदत्तविश्राविरचितायां
पदमंजर्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ४९